

Mórocz Zsolt

Írók az aknamezón

Nyelv, hagyomány, elbeszélés*

Sorstalanság és sorsközösség

Csoóri Sándor és Kertész Imre egyaránt emblematikus alakja a mai, végletesen polarizálódott irodalmi életnek, miként azok lesznek az irodalomtörténetekben is, mivel az irodalomtörténet-írás legalább annyira tendenciózus, hol latensen, hol nyíltan ideologikus, amennyire féloldalas, azaz értékmegvető. A két író másféle hagyományt képvisel napjaink magyar irodalmában. Művük, alkatuk, irodalmi súlyuk hasonlóképpen különböző. Az elvi eltéréseken túl a nyelvi tradíció, a nyelvhasználat szintén karakteresen megkülönbözteti őket. Míg Csoórin keresztül a modernizmus mellett a nomád haza tágas térségének hangjai, a középkor színpompás, metaforikus nyelve szólal meg, addig Kertész prózája meglehetősen színtelen, döcögő, jó esetben elvont. Nem gettóba vagy lágerbe száműzött nyelv, noha szavai nem egyszer szürke, kopott rabruhát viselnek, hanem néhol vontatott, másutt indokolatlanul aprólékos, időnként pedig kínosan unalmas. (Pilinszky beszél – Beckett kapcsán – unalom előtti és utáni művekről, nos, Kertész prózája általában unalom közbeni.) További differenciát gondolkodásuk távlatában találunk: bármennyire tragikus eseménye is a holokauszt a magyar történelemnek, mégsem azzal kezdődik, miként nem azzal végződik. A világtörténet sem, amennyiben hihetünk Fukuyamának. Summázva: a holokauszt része, de nem egésze történelmünknek. Kertész ennek ellenére abszolutizálja a tragédiát, Csoóri viszont – miközben sohasem relativizálta – elég gyászos fordulatot, feloldandó lelki görcsöt talál Moháctól Trianonon át 56 novemberéig, ha visszatekint nemzetünk sorsára.

A költő már a hetvenes-nyolcvanas évektől mérvadó személyiség, majd vezéregyéniség, amikor Kertész Imréről jóformán még senki sem tud, leszámítva olyan elfogulatlan szellemeket, mint Hajnóczy Péter, aki a *Sorstalanságra* mindjárt első megjelenésekor, 1975-ben felfigyel. A '75-ös év slágerkönyve azonban Lakatos Menyhért *Füstös képek* című munkája. Ekkor kerül a boltokba Nagy László három gyűjteményes kötete (válogatott költeményeivel, illetve versfordításaival); valamint Mándytól a *Zsámboky mozija*; Balázs Józseftől a *Magyarok*; Szilágyi Istvántól a *Kő hull apadó kútba*, ami többé-

Mórocz Zsolt (1956) Kőszegen élő író.

* Gondolatok Sturm László: *Világnézetünk alakjai* (Kommentárok Csoóri Sándor *Védőoltás* és Kertész Imre *Mentés másként* című könyvéhez) elnevezésű írásához. In *Hitel*, 2013. március.

kevésbé máig felfedezésre vár. Illyés tanulmányait adja ki *Iránytűvel* címmel. A *Sors-talanság* ebben a mezőnyben – beszámítva a később kapott, utólag felértékelő díjakat – csupán egy a sok (kitűnő) munka között, arról most nem szólva, hogy Szilágyi regénye számos tekintetben felülmúlja.

Kertész tehát egyelőre az árnyékban marad, míg Csoóri időnként reflektorfényben, máskor kőzárporban vagy ágyútűzben találja magát egy-egy megszólalását követően. Társadalmi érzékenységének, közéleti szerepvállalásának oka közismert, tisztán látja (meg is fogalmazza), hogy a politika hasonló funkciót tölt be a modernizmusban, mint a vallás a korábbi századokban, ezért lehetetlen megkerülni, amennyiben érdemi mondanivalója van az embernek. A költő részt vesz az irodalmi élet csetepatéiban, aláírja – Illyés aggodalmára – a Charta 77 nyilatkozatát, verset közöl a lengyel katonai puccs idején és így tovább. A politikai eretnekről megközelítőleg 3000 oldal besúgóí jelentés készül. Néha egymaga képviseli a nyilvánosság szférájában mindazt, amit a nemzeti önérzet bármelyik ép erkölcsi érzékű országtól megkövetelne, ám a szocializmusban a hiánygazdaság az etika területén ugyanúgy megjelenik, akár másutt. Ép emberekről sem nagyon beszélhetünk, nemhogy ép nemzetről, ép moralitásról.

Kertész Imre a nyolcvanas évek derekáig – Ottlikhoz hasonlóan – „magáníró”. Korábban operettlibrettókat gyárt szakmáiban, némelyek szerint időnként csupán nevével fémjelezve egyet-egyét, vagyis eltulajdonítva másoktól ezt-azt. A *Csacsifogat*-ügy, a plagizálás – néhány cikkíró karcosabb fogalmazásában a lopás – vádja alól máig nem tisztázta magát megnyugtatóan, ám ez nem ennek az írásnak a tárgya. Lényegesebb, hogy az író – miként a holokauszt-irodalom – nem játszik különösebb szerepet a szocialista kultúrát mind enerváltabban építő Magyarországi irodalmában. A vészkorszak nem politikai tabutéma, inkább zsidó belügy. Képviselői ekkor még nem lépnek fel programszerűen az egyetemesség igényével. Alkotáslélektani, regénytechnikai szempontból pedig sokáig úgy tűnt, a táborok emlékének irodalmi feldolgozására kevés a remény, mert hiányzik az autentikus narratív forma azok *végső* realitásának feltárására. Legföljebb történeti munkák, pszichológiai elemzések, gyászos statisztikák, valamint memoárok közelíthetik meg a kimondhatatlan lényegét. Ismeretes továbbá Adorno szélsőséges, irodalomellenes álláspontja, miszerint Auschwitz után nem lehet többé verset írni. (A frankfurti iskola eminense kulturális elvakultságában, faramuci antirasszizmusában kijelenti: a németek nem érdemlik meg J. S. Bachot...) Nálunk Pilinszky Radnóti költészetét hozta fel Adorno ellenében cáfolatul, Csoóri pedig a költészet lényegére célozva azt mondta: Auschwitzot követően még több verset kell írni. Kertész szerint viszont Auschwitz után már csakis Auschwitzról lehet verset írni. Ez feltehetőleg nem sokkal több késői riposztznál Adorno időbe kövült mondatára. Ellenben ha projektumnak szánja az író, úgy azt szinte maradéktalanul teljesítette, természetesen prózában.

Kertésznek egyetlen létező témája a holokauszt, valószínűleg ezért igyekszik mindenáron egyetemessé szélesíteni, kultúraként definiálni azt. Auschwitz elbeszélhetősége azonban az író pályájának megoldatlan problémája maradt. A *Sors-talanság*ban megkísérelte magát a szöveget cselekménnyé-eseményé alakítani. A szöveg ne írjon le semmit, ne mondja el, ennyi és ennyi idő telt el – fejtegette –, hanem fejezzen ki mindent közvetlenül. A *Sors-talanság* „talán a nyelvről szól” – nyilatkozta a könyv megszületése után. Megközelítőleg ennyi akkori eredetisége, regényteóriájának alfája és ómegája. Elmélete (bizonyos fokig) láthatatlanul beépült munkája szerkezetébe. Ezzel együtt nem sok mindent találunk nála, aminek alapképlete Ottliknál, az *Iskolá*ban már

ne volna meg. Kertész munkássága végső olvasatban a túlélésről, majd a túlélés túléléséről, még inkább az új, holokauszt utáni nyelv megteremtésének lehetetlenségéről szól. A regényteória és a megvalósult regény (a *Sorstalanság*) azonban nemigen fedik egymást. A szerzőnek feltehetően azért nem volt semmiféle közölnivalója a KZ-élményen kívül, mert úgy gondolta: a táborokban a létezés alaplímintázata rajzolódott ki. Így programjához híven magát az eseményt igyekezett univerzálissá tágítani több-kevesebb sikerrel. Kudarcának döntő oka, hogy a létet egyetlen tragikus esemény fókuszán keresztül látja, holott a valóságban jóval több ennél (még a lágerirodalomban is). Erről V. E. Frankl, P. Levi, Szolzsenyicin, V. Salamov, Rózsás János vagy éppen Placid atya tanúságtétele bárkit meggyőzhet. Az antik görögök világszemléletében kitüntetett szerep jutott a tragédiáknak, de a teljességet – filozófiájuktól természettudományukig, irodalmuktól építészetükig – tág perspektívában, nem a Thermopülai szoroson keresztül látták. További gond – alkotáslélektani szempontból – Kertész Imre identitása, különös, erőltetett limes-helyzete, ám erről majd később.

Csoóri Sándor, úgy tűnik, sohasem küszködött identitászavarral, ami nem jelenti azt, hogy ne lettek volna meghasonlások önmagával vagy éppen nemzetével szemben. Elég ennek bizonyosságául 2004-ben közreadott válogatott verseit, az *Elkártyázott köpenyt* – különösen annak „Ez hát az én országom?” című ciklusát – végigolvasni. Míg Kertész önmeghatározása antagonisztikus elemeivel bajlódik, addig Csoórinak a politikai lídercnyomás mellett a széteső, semmibe foszló nemzet víziója okoz traumát. Kulturális önazonossága viszont egyértelmű, jóllehet nem egyenlő a megörökölt, kikerülhetetlen szereppel, amit a magyar szellemi-irodalmi életben betölt. Csoóri Sándor nem népi író, legalábbis nem abban az értelemben, ami bezárkózást jelent bármilyen szűk hagyományba. „Népisége” nem a provincializmus szinonimája, noha időnként rábiggyeszti a jól tapadó címkét. Ez a népesség, amennyiben ragaszkodunk a kifejezéshez, Bartókéval, Kodályéval ugyanúgy rokon, mint a névtelen csángókéval. Aki legalább felületesen ismeri a népi kultúrát, az tudja: bárhonnan, bármikor átvette a praktikus, esztétikailag magasrendű megoldásokat az építészettől a fazekasságon, zenén át a hímzésekig, a népköltészettől a gyógynövénygyűjtésig, receptekig, kemenceépítésig, fafaragásokig. A népművészetet a hagyományörzés mellett a lehető legtágabban értelmezhető nyitottság, valamint az önmagából történő megújulás jellemezte folyamatosan. Ezért maradhatott fenn. Innen meríthettek a Balassik, a bibliafordítók, az Arany Jánosok, a József Attilák, Illyések, a Makoveczek, a Cseték, a Csoórik. Már Illyés tiltakozott a leszűkítő népi jelző ellen: „a népi irodalom annak idején [a kilencszázas évek első felében] a magyar irodalom volt, és nem egy »népies« irodalom, azt ismételni vagyok kénytelen” – mondta egy interjúban. Másutt pedig így nyilatkozott: „Az egyetlen igazi urbánusnak érzem magam, természetesen olyannak, aki a parasztot és a proletárt is emberszámba veszi.”

Csoóri Sándornak nem kellett sem új nyelvet, sem bármiféle hagyományt teremtenie, legföljebb folytatni a meglévőt, ráhagyatkozva a több ezer éves magyar „népi” kultúra eredményeire, amelyek az előbb említettek mellett Petőfi, Juhász Ferenc, Nagy László majd az ő költészetében teljesedett ki, szólalt meg *modern*, magyarán korszerű hangon. A költő örököse, a népművészetten keresztül egyenes ági leszármazottja ennek a máig élő esztétikai, egyszersmind etikai tradíciónak. A népdal a megíratlan idők emlékezete – mondja egyik tanulmányában –, amihez hozzá téve Hoppál Mihály megjegyzését, miszerint a szájhagyomány nem hazudhat (hiszen a közösség ismeri tagjait, miként saját történetét), morálisan tovább tisztul a kép.

Kertész Imre és Csoóri Sándor nyelvének összevetésekor Wittgenstein és Heidegger nyelvfelfogása közötti különbség dereng fel a háttérben. Kertésznél a tények horizontját a krematóriumok füstje takarja el, emiatt nem képes eljutni a valóságig, helyesebben képtelen meghatározni, mi a táborok realitása. Sejtjei mélyén úgy érzi, a holokausz az állandóság, a múlhatatlanság, az egykori időszlet kivetülése az örökkévalóságba. Hasonlóképpen Ottlik *Iskolájának* egy-egy jelenetéhez – természetesen azt ahhoz, mikor Medve kézlényomata megmarad a vécében, miután megalázták –, ahol az idősíkok egymásban tükröződnek, megsokszorozva a drámai hatást. Másként fogalmazva: amikor a *kronosz* megrázó átalakulás során *kairosszá* lesz. Az író többször beszélt a táborok maradandóságáról, amelyek realitása számára elgondolhatatlan. Nem egyszer határozottan leszögezte, hogy „a koncentrációs tábor kizárólag irodalmi szöveggé elképzelhető, valóságként nem: Akkor sem – és talán a legkevésbé éppen akkor –, amikor átéljük.” Nos, a Trianon utáni Magyarország – akárcsak a török hódoltság idején a Magyar Királyság –, másként ugyan, nem a Kertész által használt értelemben, de egységét tekintve, sorsközösségként hasonlóképpen legföljebb irodalmi szöveggé képzelhető el. A képzelet, a valóság és elbeszélhetőség kérdéskörében azonban az első, talán legfontosabb probléma számunkra maga a nyelv. Identitásunk sarkköve. Kertész Imre azonban a nyelvet általában hiányként hozza szóba, időnként pedig száműzött nyelvről beszél, mintha valamiféle nyelvi kárpótlást keresne, vagy arra várna.

A nyelv mint hiány

Mióta a nyelvi világ – a nyelv által teremtetett/felépített/tükrözött valóság – kizökkent valahonnan (kárhoz, nem tudni honnan), filozófusoktól írókig, elméleti fizikusoktól felhőevő ezoterikusokig sokan próbálták helyretolni azt. Az eredményt tekintve: különösebb siker nélkül. A kínos tapasztalatot követően az irodalomban mindenesetre polgárjogot kapott a sejtés, helyesebben az üres sejtetés, miután előbbi mindig jelen volt, mégpedig indokoltan, majd a hallgatás „művészete”, miszerint rendkívül magas mondandója van a szerzőnek, ám sajnálatos módon nincs nyelv annak kifejezésére. Némelyekben ennek lehangoló következményeként benne maradt az irodalmi (világ) csúcs, a Kossuth- és Nobel-díj, vagy éppen ezért kapta meg, a megelőlegezett bizalom jeleként, valószínűleg politikai szempontok messzemenő figyelembevételével. Különbözik meg, ki tudja, hátha egyszer mégiscsak kinyög valami fontosat. A mondhatatlan mintha nagyobb tekintélyre tett volna szert a mondhatónál. (Közismert ellenvélemény Nemes Nagy Ágnestől: ne mondd a mondhatatlant, mondd a nehezen mondhatót.) A filozófia az új elméleti tudományokhoz, a matematika bizonyos ágaihoz, a kvantumfizikához zárandokolt tanácsért, ezt követően pedig az irodalom fordult alázatosan útmutatásért a filozófiához. Az eredmény: vak vezet világtalant. Másrészt akadtak mérvadónak kikiáltott gondolkodók, olyan filozófus celebek, akik felismerték ennek előnyeit. J. Lacan, Baudrillard, G. Deleuze, J. Derrida, Lyotard *vakmerőn* megtűzdeltek szövegeiket a kvantummechanika szakkifejezéseivel, a matematikai logika, a fraktálgeometria tételeivel. Úgy tűnt, végre valahára – hacsak félig-meddig is –, de tudományosan megalapozzák a filozófiát, ami nem lebeg többé reménytelenül (à la Bertrand Russell) az egzakt tudomány és a vallás között. Heidegger részben szintén elégedett lehetett, mert tapasztalhatta prognózisa beteljesedését arról, hogy a filozófia megszűn-

tével annak szerepét átveszik a szaktudományok, bár nem éppen erre az eredményre számított. Szépecskén telt-múlt a képzetes, posztmodern idő, mígnem megjelent a színen két kellemetlen figura, két ünneprontó fizikus, jelesül Alan Sokal és Jean Bricmont. Csúnyán belerondítottak az imaginárius idillbe. Rendkívül szórakoztató könyvükben (az *Intellektuális imposztorokban*) bebizonyították: az említett filozok rendszerint mukot sem értenek abból, amiről beszélnek, amire hivatkoznak, ahonnan megdönthetetlennek tűnő érveiket hozzák, mivel innen-onnan összebuherált teóriáik a tökéletesen félreértettből származnak. Lényegében elszomorító sarlatánok. Náluk csak követők lehangolóbbak, a posztmodern szöveggyártó kisiparosok, akik ezekre az imposztorokra mint kétségbevonhatatlan tekintélyekre hivatkoznak. A sor végén a posztmodern kritikusok állnak, beteljesítve a HHH-törvényét (Kolozsvári Grandpierre Emil szerint a három T analógiájára), azaz: hülye hülyét hoz. Vonz.

A matematika, a kvantummechanika bizonyos elemei nálunk főként Ottlik nyomán kerültek a szépirodalomba. Az író – miként a hullámmechanika úttörői – azt vallotta, hogy nincs megfigyelés megfigyelő nélkül, a megfigyelő pedig eleve befolyásolja a kísérlet lefolyását, végső soron annak eredményét. Ottlik ezért, biztos, ami biztos, két megfigyelőt, két elbeszélő ént szerepeltet az *Iskolában*, hátha a két relativumból születik valami, ami nem abszolút ugyan, de legalább némileg hasonlít a valóságra. (Arra a valóságra, amely voltaképpen terra incognita, ennek ellenére ne bonyolítsuk, azaz Ottlik szellemében ne relativizáljuk tovább a kérdést.) Az „irodalomtörténeti” fogás nem egészen új, bizonyos Márk, Máté, Lukács és János szintén elmesél egy azóta széles körben közismertté vált történetet, mégpedig nem tökéletesen azonos nézőpontból. Ottlik után – tőle függetlenül – az *Alexandriai négyesnek* szintén négy elbeszélője van. A *Budában* a szerző ismét lép egyet, mikor azt írja: az ember egyszerre – néző és szereplő – amalgám saját sorsában: „Peregni kezd neked egy ingyen mozi, ahol néző vagy. A mozinak azonban egy kicsi része saját tested [...] ezt [...] önmagadnak nevezed. De ez a második számú »én« már szereplője az ingyen mozinak, a vadidegen világnak, ahol minden esetleges, és független a néző voltodtól.” V. E. Frankl kísértetiesen hasonlót ír le néhány KZ-jelenet kapcsán, mikor fogolyként közömbösen, szinte unottan túri az ütlegeteket, mintha az nem vele történne. Ottlik folyamatosan változtatja nézőpontjait, végeredményben azonban a szubjektív-objektív, az idő-émlék-időtlenség, a szabadság-rabság, a külső elnyomás-belső függetlenség (másként reális és transzcendens létsík), a látszat-lényeg-lényegtelen (amely lényegtelen a következőkben váratlanul a legfontosabb lesz), az én-megóvás, az én-felszámolás, a kötetlenség és így tovább koordináta-rendszerében sakkozik, mígnem sutba vágva kombinatorikáját kijelenti: csak a hallgatás mélyén találjuk meg létünk sérthetetlen, mindennél szilárdabb alapjait. Shakespeare-re hajazó tömörítésben a *Buda* ismert kulcsmondataként mindez így hangzik: az emberek „nézők és szereplők egyaránt az élet nagy színjátékában”. (Az idézett ottliki mondatot, a posztmodern vendégszövegek iránti olthatatlan vágyát kielégítendő, természetesen Niels Bohr jegyzi.)

Ottlik életének második fele a kommunista diktatúrában telt, ahol a választás szabadsága nem esett egybe a szabadság választásával. Ezért a *Budában* – akárcsak az *Iskolában* – befelé, a lélek belső terei felé tágította a szabadságot, leszámítva a regény 1956-ról szóló részét, ahol a kint és bent azonos. Módszerét, modelljét, regényelmélete döntő részét (bosszantó R-jeivel) a természettudománytól kölcsönözte, nem az egzisztencialisták szabadságfogalmából vagy Heidegger netán Wittgenstein nyelvre, való-

ságra vonatkozó nézeteiből. A lényegyet tekintve ugyan tévedett, tévedése azonban nem irodalmi, hiszen az *Iskola* és a *Buda* a modern magyar próza máig kiemelkedő teljesítménye. Az *Iskola* és a *Karnevál* óta szinte semmi eredeti nem született a magyar regény kies tájain, néhány posztmodern torzszülöttet leszámítva. A diskurzus a nyelv körül folyik, ami olyan, akár a saját farkát kergető kutya, holott a nyelv sokkal inkább mitikus pelikán, amely önmaga véréből táplálkozik, helyesebben táplálja fiókait. Az irodalmi nyelv, amennyiben a kezdetet keressük, az animizmusnak rokona, egyszersmind leszarmazottja, nem a filozófiának vagy a részecskefizikának. Ennek ellenére irodalmárok használni kezdték a hullámmechanika bizonyos terminusait, például a hatáskvantumot, amin többé-kevésbé olyan szócsomagokat, szókapcsolatokat, asszociációkat értettek, amelyek gyors felvillanásokat, ambivalens benyomásokat, racionálisan követhetetlen képzettársításokat keltettek a psziché mélyrétegében, a tudattalanban.

Maróti Lajos elgondolkodtató – bár elhibázott – tanulmányt közölt (*A jelenkor költészete és a modern tudományos világnézet* címmel) az irodalmi korszerűség, valamint a természettudományos szakértelem összefüggéséről a hetvenes években. Magán közvélemény-kutatást végzett írók között a humán és az egzakt kultúra ismeretéről, illetőleg kölcsönhatásáról, ami azt mutatta: alig akad író, aki tisztában volna a modern fizika eredményeivel. Maróti szerint ide volt a korszerűtlenség kutyája elásva. Megállapításai azonban legfőlegben részben helytállóak, hiszen éppen a legnagyobbak életműve cáfol rájuk. Németh László például olyan mélységű jártasságot szerzett a modern fizikában, hogy *Tanu*-beli cikkei felkeltették a szakemberek érdeklődését. Látásmódjára azonban orvosi tanulmányai, nyelvére pedig a XVI-XVII. század írói, illetve Ady költeményei hatottak döntően. Kosztolányi és Illyés nyelvhasználatát a francia világosság, a kimunkált idiómák tökéletessége, eleganciája befolyásolta; míg Nagy László költészetét a mitologikus, Csoóri Sándorét az ősidőkből eredő metaforikus világszemlélet. Juhász Ferencét a természet őseréjével burjánzó vitalitás, Pilinszkyét egy dadogva vezeklő szerzetes kínjai, akinek póre hátán ostorcsapásként csattannak időnként mondatai. Weöres Sándorét a magyar elődök, az ősi keleti szövegek, azonfelül maga a Mindenség alakították olyan mélylé, tággyá, univerzálissá, metafizikailag hajlékonyá, amilyenek ismerjük. (Ingatat elméleteket persze mindig könnyű a középszerből merített példákkal alátámasztani. Érdemes azonban a csúcson is szétnézni.)

Az *Iskola* szerzője a valóság és a nyelv kapcsolatát sajátosan értelmezte a – némileg félreértett – kvantummechanika lehetőségeinek tükrében. Úgy tűnik, matematikai tanulmányai arra sarkallták, keresse az egyetemes, abszolút nyelvet, amelynek segítségével eljuthat a realitásig. Ezért gabalyodott bele a valóság, a nyelv, a megismerés, a modell antinómiáiba, kutatott valami általánosan használható nyelvi algoritmus után. Ebből bizonyos – az irodalomban hasznosítható – elemeket az új elméleti fizikában, illetve a matematikában talált meg. (Nem tudom, ismerte-e G. Frege munkásságát, úgy sejtem nem, mert ha belebonyolódik, valószínűleg sosem születik meg az *Iskola* és *Buda*.) A kvantummechanika nagyjai – Bohr, Pauli, Heisenberg – már a harmincas, később az ötvenes évek elején mélyenszántó eszmecserét folytattak a valóság, a gondolkodás és a nyelv lehetőségeiről. Bohr világosan látta, a köznapi nyelv tökéletlen eszköz a kvantummechanika számára, ennek ellenére azt gondolta: a tudomány legalapvetőbb feltétele, hogy olyan nyelven beszéljen, amely megegyezik a mindennapi tapasztalatok nyelvével. Pauli egy alkalommal Wittgenstein *Tractatus*ának bevezető gondolatait idézte (A világ mindaz, aminek az esete fennáll, nem tények és dolgok összessége), Bohr pedig a hul-

lám és a részecske komplementer fogalompárjáról szólva kijelentette: a kvantummechanika kettős arculatú ugyan, *de csak akkor, ha mindennapi nyelvre fordítják.* „A kvantumelmélet ily módon ragyogóan illusztrálja azt a tényt, hogy maradéktalanul megérthetünk bizonyos kapcsolatokat, jóllehet, csak a szóképek és példabeszédek nyelvén tudunk beszélni róluk.” Polányi Mihály (Wittgenstein nézeteivel szemben) hasonlóképpen racionalizálta, majd tovább szélesítette a megértés határait, amikor azt javasolta, fogadjuk el a fogalmak meghatározhatatlanságának kockázatát, mert csak a definiálatlan tartalmú szavaknak lehet kapcsolata a valósággal. (Csoóri és minden valódi költő versei bizonyítják, a költészet kizárólag ebben a tág asszociációs térben képes lélegzethez jutni, míg a posztmodernnek arról nyavalyognak, miért alkalmatlan a nyelv a valóság feltárására.) A kockázat ellensúlyozásaként – Polányi szerint – biznunk kell abban a képességünkben, amellyel észleljük ezt a kapcsolatot. A fizika legújabb eredményei talán új perspektívát nyitnak az irodalomnak, filozófiának, ám nem árt eltűnődni S. Hawking idevágó észrevételén. Míg a mai filozófusok szinte kizárólag a nyelvvel bajlódnak, addig az antik gondolkodókat a mindenség kérdései vonzották – mondja, mikor összeveti a görögök univerzalitását napjaink partikularitásával.

Visszatérve a realitáshoz, jelesül az emberi kapcsolatok világának rejtett szerkezetéhez, ahhoz, amit általában társadalmi valóságnak nevezünk, tudjuk, léteznek mélyben lappangó titkai, noha mindezzel együtt még modellként sem azonos a kvantummechanika mikrokozmoszával, ahol – Bohrtól hallhattuk – egészen más törvényszerűségek, felfoghatatlan paradoxonok uralkodnak. Számos esemény, teszem azt a holokauszttörténelmi megvalósulása példának okáért *nem felfoghatatlan*, jóllehet sokan ezt állítják, *hanem erkölcsileg elfogadhatatlan*. Ennyi az „ismeretelméleti” titok. Továbbá: a kvantummechanika (általánosságban a fizika) a természettudomány szférájában, míg az irodalom többnyire morális mezőben nyilvánul meg, itt érvényes. Más episztemiológiai szabályok vonatkoznak rá, már ha egyáltalán érdemes efféle korlátokat felállítani. Amennyiben megtesszük, a valóságfelfogás objektivitását boncolgatva gyorsan az emberi megismerő apparátus szerveinél, majd fiziológiai, biokémiai folyamatoknál találjuk magunkat, amivel az irodalomban nem sokra megyünk. A természettudománynak, akárcsak az etikának, az igazságra van szüksége, ám ezen a párhuzamon túl – ami véletlenül sem azonosság – elhanyagolhatók a hasonlóságok. Különösen haszontalan a fizikából ismert relativitáselméletet összekutyulni társadalmi folyamatok morális lényegével, azok igazságtartalmával. Az igazság ugyanis sohasem relatív, illetőleg amennyiben az, annyiban *nem igazság, csupán részigazság*. Ezt magyarul így mondják, mégpedig helyesen. Ami a módszert illeti, amiről a posztmodern mindig szívesebben értekezik, mint a megvalósult műről (ki tudja miért?), a hatáskvantumok, kvantumvillanások, a lélek mikrovilágának rezdülései csak fedőszavak a lényegen, illetve gyakran a lényeg helyett. Mások másfelől, nem a fizika felől érkeztek ide, például Nathalie Sarraute alkotómódszerének egyik szegmensét, a tropizmusokat különösebb gond nélkül nevezhetnénk kvantumvillanásoknak, az érzelmek hullámmechanikájának, ami semmit nem változtatna írásai velején.

Nos, amennyiben írók vagyunk, a nehézségek ellenére inkább szavakkal közelítünk a valósághoz, ne hallgatással, bár utóbbinak – Heidegger és Ottlik egyaránt tanúsítja – szintén megvan a létjogosultsága. Csoóri hasonlóképpen vélekedik minderről, mikor azt írja: a költészet méltó ellentéte a csönd, a súlyos elhallgatás, nem valami nyelvi fenomén, ami agyalágyultan, cinikusan vagy eltökélten dadog. „A költészet és a nyelv

ellen lázadó személyeket sohasem tekintetem én született költőknek. Sokkal inkább nyelvésznek tekintetem. Vagy hasonlítóssal élve: olyan laboratóriumi munkásoknak, világillusztrátoroknak, akik a társadalmi, az esztétikai, a filozófiai VAN ellen lázadnak, de semmilyen nyelv-tüntetéssel és nyelvi terrortal nem jutnak messzebb annál, hogy a jelenlegi VAN-t illusztrálják. A világ értelmetlenségét. A zűrzavar metafizikáját.”

Ha a nyelvet önálló entitásként gondoljuk el, megmutatkozik az a különös, ugyanakkor megnyugtató tulajdonsága, hogy kizárólag önmagából képes újjászületni. Ellenáll a természetellenes beavatkozásnak, azaz műnyelvet lehet teremteni, valódit nem. (Wittgensteint teljes joggal undorodott az eszperantótól.) Mikor a valóság tökéletesen új dimenziója tárul fel, akkor megfigyelhetjük: a minden tekintetben ismeretlen területre a régi, agyonforgatott, néhol már számárfüles szótárral lépünk. A digitális univerzum most születő szakkifejezései, a virtuális fertőzések, a vírusok (különösen a szemléletes trójai vírus), a számítógép lefagyása, az ujljenyomat, a program fekete lyukai a régi szókinszóból származnak. Hogy mi történik a chipekéből, fájllokból, létező és virtuális meghajtókból, ki tudja mit kifejező számokból, választási útvonalakból felépülő világban, azt a programozó matematikusokon kívül nem sokan értik. Az ellenben elmondható: az új világ megnevezésére nem született új nyelv, legfőljebb az eddigiből kerültek át analógiák a komputer-nyelvbe. Új nyelvet tehát hasonlóképpen lehetetlen teremteni, miként nem lehet – Kertészt idézve – új életet kezdeni. Legfőljebb a régit folytatni. Amikor merőben új, alapvetően ismeretlen – „kvantum” vagy „digitális” – univerzum tárul fel, a nyelv akkor sem változik meg egy csapásra. Megtartja ősi analógiás szerkezetét a valóság megnevezésekor. Létrejön valami új, a realitás új szegmense: a virtuális valóság. A köznyelv az elmondottakhoz hasonlóan működik, mikor a hipermodern bevásárlóközpontot ha nem is valamelyik glaciális, de a jakut nyelv szavával mamutnak hívja. Summázva: a hagyományos tapasztalathoz semmiben nem hasonlító világot a régi szókészlettel nevezzük meg, ámbár a szavak időnként alapvető jelentésváltozáson mennek keresztül. Sem a tudomány, sem a filozófia, sem a modernista irodalmi irányzatok – megengedve a kísérletek létjogosultságát – nem képesek legitimálni semmiféle neo-blabla nyelvhasználatot. A valódi, különösen a költői nyelv ugyanis – legyen a szöveg vers vagy próza – máig animista. A titokzatos szellemek, ősök, holt vagy még meg sem született istenek nyelve, akik súgnak az embernek, mióta a DNS spiráljában kialakult a Fox 2 P (a beszédet lehetővé tevő) gén. Az irodalmi nyelv állandó mozgásban van, ám amennyiben nem a technikai változásokra tesszük a hangsúlyt, hanem – némi fellengzősséggel – a lélek rezdüléseit előidéző folyamatokra, akkor a lényeg változatlan. Az altamirai barlangban vagy az első tábortüzek mellett elhangzott költői szavak szinte ugyanolyan visszhangot keltenek a homo sapiens pszichéjében, mint a kezdetekkor, amikor a mindenség hol emberi, hol démoni mintázata az animizmus láthatatlan rokkáján láthatóvá lett, mikor megszövedött a világ alaptextusa.

Sorstalanság – másodsor

A *Sorstalanság* másodsor, írója szerencsétlenségére, Hamvas nagy regényével egy időben jelent meg. A nyolcvanas évek második felének kétségtelen szenzációja a *Karnevál* napvilágra kerülése, majd Hamvas műveinek folyamatos kiadása lett, ami mellett minden más irodalmi megnyilvánulás jó időre háttérbe szorult. Az 1951-ben elkészült

regény 1985-ben, minimális cenzúrával, komoly várakozás közepette érkezik a könyvpiacra. Megkezdődik Hamvas posztumusz, ám végre nyilvános diadalmenete. Sokáig villany- vagy mosodaszámlái, szinte bármi, amin a neve szerepelt, nagy haszonnal eladható. Rövidesen azonban hallhatóvá válik a posztmodernnek fanyalgása. Esterházy jó ütemezéssel elhatárolódik láthatatlan történetüktől (mivel Hamvas regénye zárójelbe tette az irodalmi élcsapat originalitását), Balassa pedig talán már a trónfosztás mikéntjén tépelődve, helyet készítenő saját jelöltjének, zseniális roncsnak nevezi a *Karnevált*. Kertészt óhatatlanul felfedezik az irodalmi kánon alakítói. Nagyjából ugyanazok, akik előzőleg nem különösebben vettek róla tudomást. Most aprólékos gonddal felépítik, ügyelve – afféle irodalmi Aranypók butikként – a legkisebb részletekre is. (Balassa Péter például a televízióban elégedettségének ad hangot, miután Kertész nagy vörös sállal a nyakában jelenik meg alkalmanként. Nem úgy fest, mint egy Aristide Bruant, de sokkal inkább emlékeztet valamiféle művészre, mintsem eredeti kishivatalnoki küllemére.) Rövidre fogva: Kertészt elfogadják és elfogadtatják. Meghívásokat, médiafelületet, kitüntetések kap. A *Sorstalanság* – erőteljes német segítségével – meghozza a Nobel-díjat, majd itthon film készül belőle. A szerző irodalmár-identitása, magabiztossága, amellyel előzőleg érezhetően küszködik, most megerősödik. Kisvártatva a legnagyobbakkal méri össze magát. Kunderát például, regényelmélete miatt lehülyézi – *Mentés másként* címmel megjelent – feljegyzéseiben, míg a *Gályanapló*ban még óvakodott az ilyen ex cathedra megnyilvánulásoktól. Önazonossága homogenizálódik, jóllehet, sokakhoz hasonlóan soha nem képes meghatározni saját zsidóságának mibenlétét. A zsidó vallást felületesen ismeri, nem gyakorolja. Bécsben nem engedik be a zsinagógába, mert nem tudja, milyen ünnep lesz, héberül, ivritül nem beszél (mondjon pár héber szót – kéri a kapuőr), végül keresztény kísérelője segíti ki. Kertész zsidósága kapcsán általában kulturális kötődésről, üldözöttségről beszél, a náci és kommunista totalizmusok rákényszerítette szerepről, azaz kívülről determinált létezésről, illetve sorstalanságról. Szerencsétlen, gyakorta gyűlölködő nyilatkozatokra ragadtatja magát a magyarsággal, Magyarországgal szemben, miközben az örök zsidó tanácsokat vagy a holokauszt történetiségét vitató Heller Ágneszt ugyancsak élesen kritizálja. Jó ideig diszkréten, ám féltékenyen őrzi kivívott szerepét a holokauszt magyarországi proconsuljaként, nem tagadva meg magyar kötődését sem. Később ingerülten utasítja el, hogy összefüggésbe hozzák Magyarországgal, miközben itthoni hívei az ávót megszégyenítő éberséggel figyelik, ki akarja a magyarságtól elhatárolódó író kritikával illetni, amit azonnal a nemzetből való kirekesztésként értékelnek. A leghalványabb gyanúra egetverő, rendszerint indokolatlan lármát csapnak, beharsogva az atlanti partokat Európától Amerikáig a magyarok rasszizmusáról.

Kertész Imre szuverén gondolkodó, noha nem erőssége a következetesség. Gyakorta önmaga kijelentéseivel kerül szembe, mikor megfogalmazásait végletes indulat vezérli, nem egyszer a józan észbe ütközve. 1985-ben még efféléket jegyez naplójába: „A zsidó sorsot a magyarsággal, a magyar sorsot a zsidósággal súlyosbítani, micsoda esztelenség! De ha már így adódott, úgy kell elvonatkoztatni magamtól, hogy mindkettő csupán ontológiai magányomat jelölje, és húzza alá még erősebben.” Az arányos mondat kivitelezése a valóságban (utóbb) meglehetősen aszimmetrikusra sikeredett. A másik berlini magyar hazafi, Konrád György hasonló hangot üt meg ekkoriban: „Kettős baleset, hogy zsidónak és magyarnak születtem. Két tanulságosan balszerencsés nép. Kétségtelen, hogy egy fehér angolszász protestáns léte kevésbé kérdéses, mint

egy magyará, egy zsidóé vagy éppen egy magyar zsidóé.” A zsidó-magyar diskurzus azután nem ebben a szellemben folyik a későbbiekben. Voltak ugyan távoli (középkorvégi) pozitív előzmények, mikor az irodalmárok a magyar sorsot a bibliai zsidóság fátumán keresztül értelmezték, ám a párbeszédből kivesztek a józan hangok. Mostanra – tisztelet a kivételeknek – vádaskodásnál, torzításoknál, alkalmanként tudatos hazugságoknál többet alig hallunk. Nem kétséges, kit terhel mindezért felelősség: mindig a másikat. A legveszedelmesebb azonban az, hogy a holokauszt politikai fegyverré vált, amit sokan a magyarságnak szegeznek, miközben önkényesen értelmeznek kijelentéseket. Sunyi nyelvháború folyik, elaknásított területekkel. A legpompásabb gyűjteménye ennek a Karsai László szerkesztette *Kirekesztők*. Mindez azonban a politika szférájába tartozik – erről majd a maga helyén.

Kertész sokat beszél a nyelvről, használni azonban már kevésbé tudja. A holokauszt okáról sem képes többet mondani, mint mások, legföljebb az eseményeket ismétli el, miközben az elbeszélhetőség lehetetlenségét, a realitás hiányát, a száműzött nyelvet hozza szóba. *A száműzött nyelvben* naplójegyzeteiből, nyilatkozataiból, ötlettöredékeiből rakja össze elméletét. Egyetlen lényeges gondolata – ha eltekintünk az esszében szereplő idézetektől – szokás szerint így hangzik: Auschwitzról nem lehet Auschwitz előtti nyelven beszélni. A lágerek valósága ellenben kizárólag irodalmi szöveggént gondolható el, mivel az „élmény nyelvi jellegű”. Itt valószínűleg nem tisztán filozófiai (mi a valóság), netán irodalmi (miként írható le) gond merül fel, hanem pszichológiai, jelesül a háritás. Bettelheim szerint a lágérben a túlélés feltétele nem egyszer a személyiség időleges felfüggesztése volt. Ennek morális summája ekként hangzik: amit itt csinállok vagy velem történik nem számít, minden megengedhető, ami segít túlélni a tábort. A fogolynak szükségszerűen be kell látnia, hogy „a szörnyű élmények nem mint szubjektummal, hanem csak mint objektummal történnek vele”. (Kertész viszont azt állítja: a táborok realitásának átélése éppen akkor a leghetetelebb, amikor az a valóságban történik.) Egyén és a közösség egyaránt alkalmazza a Bettelheim által leírt háritási technikát. A KZ-ben a verbális önvédelmi reflex, amennyiben az működött, érdekes kifejezéseket szült a zsidók körében. Az önfeladokat például *muzulmánoknak* nevezte a lágernyelv. (Kertésznel muzulmánjának dilemmája a megszokott, őt idézve: miként formálhat sorsot saját determinációjából, azaz sorstalanságából.)

Hasonlóképpen elgondolkodtató a történetek nyelvi utóélete. A KZ-ben megesetekre sokáig keresték a megfelelő formulát, a holokauszt szó nem vált mindjárt általánossá. Maguk a túlélők sem használtak egységes kifejezést. A náci által bevezetett Endlösung-ot, illetve Judenmord-ot érthető okokból elutasították a zsidók. A holokauszt elnevezés mellett pedig mostanáig találkozhatunk a soá (Shoah) szóval, mégpedig a katasztrófa, vészorszak jelentésben. A mára bevetté vált *görög* holokauszt értelme ennél pontosabb: teljesen, maradéktalanul elégett áldozatot jelen. Emellett univerzális – nem héber vagy ivrit –, tehát egyetemesen tartalmazza mindazt, amit sokan mindössze zsidó sorsnak tartanak. Ennek ellene mondanak a holokauszt tagadók, valamint a holokauszt dogmatikusok. Előbbiek kétségbe vonják a történetek tálalásának hitelességét (gázkamrák, kemencék és egyéb rekvizitumok eredeti meglétét), míg utóbbiak általános érvényűvé, az emberiséget valaha ért legnagyobb katasztrófává akarják emelni a holokausztot, miközben ebből az egyetemességből más népeket, kisebbségi csoportokat kirekesztenének, mint nálunk Karsai László a cigányokat. (Meglehet nem eszmei, csupán pénzügyi okokból, azaz csak a kárpótlásból, nem a szenvedéstörténetből.) Né-

melyek az elnevezés körüli bonyodalmakból azt a tanulságot szűrték le, hogy még a nyelv sem tud mit kezdeni a történetek rettenetes emlékével, ami természetesen nem a nyelv-re, sokkal inkább a nyelvhasználókra igaz.

A *száműzött nyelv* elején Kertész – Celannal – azt kérdezi, mi je van a zsidónak, amit ne kölcsönvett volna, majd válaszol: „Auschwitz kétségtelenül az övé, a zsidóé, de Auschwitz-cal, ezzel a szörnyű tulajdonnal egyszersmind nyelvét is elveszítette.” Az író itt – talán öntudatlanul – részben megismétli Pilinszky *Egy KZ láger falára* című versének ismert szakaszát: *Ahova estél, ott maradsz / A mindenségből ezt az egyet, / ezt az egyetlen egy helyet, / de ezt azután megszerezted.* A metafizikai tragikumot azonban, mi tagadás, Kertész némileg ellaposítja, illetve nyelvi veszteségként érzékelteti. A kategorikus megfogalmazás sem túl szerencsés, miután Auschwitzban nemcsak zsidók veszttek oda. Másrészt az író rá jellemző következetlenséggel szövi tovább gondolatmenetét, mivel képtelen válaszolni arra, melyik nyelvet, melyik zsidó vesztette el, továbbá homályban marad a lényeg, miután a száműzetés és az veszteség nem azonos fogalmak. A nyelvet nem lehet száműzni, csupán használóját. Mikes Kelemtől Kossuth Lajoson át Márai Sándorig száműzöttek sokasága emel szót emellett. (Egyébiránt úgy tűnik, Pilinszky csak részben került be a honi holokauszt-kanonba, bár a trauma irodalmi feldolgozásában jelentős a szerepe. A holokausztot viszont Krisztus szenvedéstörténetén keresztül értelmezi, azaz a keresztény megváltástörténet részévé avatja, ami némelyek számára hallgatólagosan vagy kimondva elfogadhatatlan. Ráadásul a költő a táborokban utólag beállt *csend* realitásáról beszél, ez ellentétben áll a szakmányban emlékezők érdekeivel. Kertész ritkán vesz a költőről tudomást. Kár.)

Az író berlini beszéde – *A száműzött nyelv* – egyik olvasatban csendes, diszkrét, kétségtelenül jogos hálaadás a németeknek. Közben sajnálatosan köp egyet-egyet Magyarország felé. Fájjaljuk, hogy nem tudja megállni. Cáfolja ugyan, de részben egyetért azokkal, akik szerint sem a logika, sem a történelem törvényszerűségei nem érvényesek a holokausztra, mivel az a történelmen, illetve lényegét tekintve a nyelven kívül áll. Végeredményben az emberiség egyetemes ügyének, továbbá kultúrateremtő erőnek tartja a holokausztot. A nyelvi probléma felől közelítve felfigyel rá, miként hatol be a totális nyelv (a totalizmusok nyelve), illetve az orwelli *new speak* az ember tudatába. Ezt követően főként idézetek segítségével fejti ki mondandóját. Szerzőtől szerzőig tempózik, mint a bizonytalan úszó bójától bójáig a nyílt vízen. Celantól, Borowskin, J. Améryn, Kierkegaard-on, Primo Levin át Cioranig tart a névsor. Futólag megemlíti V. Klemperert, aki pedig behatóan elemezte a Harmadik Birodalom nyelvét. Klemperer felveti a német szavak – a náci által használt nyelv szavainak – méregtelenítési, méregtelenedési folyamatának megfontolásra érdemes kérdését. A német nyelvvel többeknek támadt gondja a hitlerizmus bukása után. Elias Canettinek, a német nyelv mesterének például szemére vetették, hogy zsidó létére a náci nyelven ír. Canetti nyelve azonban sohasem mérgeződött meg. Nyilvánvalóan vannak a túlélőket vagy speciálisan a zsidókat sértő kifejezések, jelszavak a Harmadik Birodalom idejéből, amelyeket minden humanista kerül, ám találkozunk sunyi csapdaállítással is, mikor megalapozott, bíráló vélemények ellen nem találnak politikai érveket, így azok képviselőit szélesebben antiszemitává nyilvánítják. A módszer modellje körülbelül a következő: 2x2 valóban 4, de ne feledjük, Hitler szintén ugyanezt vallotta, ami, tudjuk, hova vezetett.

Kertész Imre a magyar nyelvet vendégnyelvnek, azaz nem anyanyelvének nevezi. (Ha ezzel népszerűsége akart itthon szert tenni, akkor fölöslegesen törte magát.)

Nyelvhasználatáról a következőket mondja: „könyveimet olyan vendégnyelven írom, amely azokat, a természeténél fogva kiveti magából, vagy tudatvilágának legfőljebb a peremén túri csak meg”. „Magyarországon a Holokausztot nem tekintik civilizációs traumának – mondhatni egyáltalán nincs jelen az ország történelmi és erkölcsi tudatában, hacsak negativitásként, azaz antiszemitizmusként nem.” A jelenség létező, de nem Magyarországra jellemző, legfőljebb bizonyos magyarországi szélsőségekre. Kertész számára, mintha Bibó Istvánok, Pilinszkyk nem léteznének. Nem tudom, a világ hány országának oktatási rendszerében van emléknapija a holokausztnak, nálunk a *jobboldali Fidesz-Kereszténydemokrata* kormány óta létezik. „Szeretek magyarul írni, mert így jobban átérzem az írás lehetetlenségét” – folytatja Kertész, hozzátéve, hogy „Kafka szavai ezek különben”, majd felsorolja Kafka idevonatkozó érveit. Ezután refrénszerűen felhangzik saját álláspontja, miszerint „lehetetlenség a Holokausztról írni”.

Kafka a holokauszt előtt írt, gondjai határhelyzetéből, a német nyelv elsajátításának bizonyos hiányaiból – apja tér át a csehről, az érvényesülés reményében a prágai németre –, valamint magának az írásnak az eredendő kínjaiból fakadtak. Kertésznek visszatérő, különböző formában számtalanszor megfogalmazott gondja, hogy nincs nyelv a holokauszt leírására, itt kibicsaklik. Ha távolabbról, a nyelvfilozófia, netán az alkotás-élettan felől nézzük a dolgot, akkor azt látjuk, Gorgiásztól Beckettig sokan ácsorogtak a kifejezhető és a kifejezhetetlen határán. A szavak nélküli senki földjén keresték az autentikus nyelvet történetük elmondásához vagy eszméik kifejtéséhez. (Gorgiász: semmi sincs; ha volna, nem lehetne megismerni; ha meg lehetne ismerni, akkor sem lehetne közléseket tenni róla. Beckett ars poeticája „annak kifejezése, hogy nincs mit kifejezni, nincs mivel kifejezni, nincs miből kifejezni, nincs vágy kifejezni, plusz a kifejezés feltétlen kötelessége.”) Kertész Imre számára a nyelv, valójában a kultúra, amelyben otthon volna, nem létezik, bár a németeknél részben otthonra lelt. Neki a nyelv a száműzött nyelv, a hiány nyelve, ami persze fából vaskarika, jóllehet tagadhatatlanul frapáns, hangzatos semmitmondás. A felvetés eleve logikátlan, nemcsak azért, mert a nyelv nem lehet száműzött, de használója is csak akkor, ha előzőleg tartozott valahová. Nem csupán az író „magyarságáról” beszélek, Kertész „zsidósága” legalább ilyen problematikus: sem vallási, sem kulturális kötődése nem tűnik meghatározónak. Zsidó identitását mára – nem egyszer a magyarságot vádolva –, miként már jeleztem, az üldözöttséggel, kiszolgáltatottsággal, áldozattá válással azonosítja. Álláspontja vitatható, ám egyértelmű. Rokonszenvesebb, mint a „kurva anyját annak, aki kétségbe vonja magyarságom” féle csillapíthatatlan hazaszeretet. Mivel Kertész magyarul ír, része a magyar irodalomnak, bármit harsogjanak ellenségei vagy hívei. A nyelvi gond egyébiránt megint nem holokauszt-probléma, már a romantika, sőt a barokk küszködött vele (érdemes elolvasni Zrínyi Miklóst az ügyben), majd ezen nyámmogott a fogatlan posztmodern, oldalak sokaságát írva az írás lehetetlenségéről, a valóság megismerhetetlenségéről.

Kertész Imre időnként szintén álproblémákkal tusakodik. A táborokban a valóság ugyanis nincs elrejtve, sőt mintha több lenne belőle a kellesténél. Olyan arcát mutatja, amivel a megbukott európai humanizmus képtelen bármit kezdeni. A kérdés tulajdonképpen ez: honnan ered, hol bújt meg az emberben eddig mindaz, ami a XX. század derekán lerombolta pozitív, illuzórikus önképét. Továbbá a szokásos gond: mikén lehet elmondani ennek lényegét, ha a szerző a konvencionális nyelv csapdáit szeretné elkerülni. A válasz tömör: sehogy. Új nyelvet lehetetlen létrehozni, miként új kultúrát sem könnyű, legfőljebb a valódi kultúra karikatúráját, pszeudo változatát, amint a szocia-

lista érában történt Kelet-Európában. A száműzött nyelv háttérben sokak gondolatai mellett feldereng M. Buber nagy esszéje, az *Én és Te* is. Ebben Buber két különböző jelentés összekapcsolásával, bizonyos fokú azonosításával próbálkozik (az Én-Te szópárt nevezi alapszónak). A kísérlet előre vetíti a kudarcot: a lényeg nyelvi kifejezhetetlenségét, azaz *hiányát* a valóságban, amin az sem segít, ha viszonyként értelmezzük a szópárt. A realitás hiányait a nyelvtani szabályok kikerülésével kellett pótolnia a szerzőnek. Amennyiben ténylegesen létezne definitív kapcsolat, netán azonosság az Én és Te között, annyiban volna rá szó, a nyelv természeténél fogva tartalmazná azt. Buber megpróbált hát hidat emelni a hiátus fölé. Erőfeszítése tiszteletreméltó, noha alapvetően a lényeget véti el. Éppen Auschwitzban hasonlanak meg drámaian önmagukkal alapszavai, miközben az ember a szakadékba bukott. Ella Lingens-Reiner így válaszolt arra a kérdésre, miként sikerült életben maradnia a lágerben: „alapvetően a következő volt: először, másodsor, harmadszor én jövök. Aztán nagy szünet. Aztán megint én jövök, és csak azután a többiek.” Négy Én majd – hosszú szünetet követően egyetlen Te (illetve Ti), ennyi marad, mikor a teória és valóság találkozik a szögesdrótok között.

Kertész *A száműzött nyelvben* a holokauszt „pozitív hozadékának” a tisztánlátás esélyét tartja. „A nagy felismerések mélyén, még ha meghaladhatatlan tragédiákon alapulnak is, mindig ott rejlik a szabadság mozzanata, amely többlettel, valami gazdagsággal árasztja el életünket, ráébresztve létezésünk való tényére és az érte való felelősségre. Amikor tehát Auschwitz traumatikus hatásán gondolkodom, paradox módon inkább a jövőn, semmint a múlton gondolkodom.” Nos, az iménti, amúgy emelkedett szöveg mindössze közhelyeket tartalmaz. Szép és lapos közhelyeket. (Eredetije a szabadság lényegéről, magasabb irodalmi szinten megoldva, ismét Ottliknál található.) Kertész szabadsága valójában nesze semmi fogd meg jól. Abban a pillanatban, mikor megkíséreljük konkretizálni az elhangzottakat, üres marad a kezünk.

Arno J. Mayer a holokauszt történetéről szólva vitába szállt azokkal, akik szerint az esemény „annyira egyedi jelenség volt, hogy ellenáll a művészi ábrázolás és a történeti fantázia minden kísérletének”, mint némelyek állítják, nincs nyelv a leírására. A holokauszt-relativizálók mellett mindig felfedezhetjük a holokauszt abszolutizálóit. A *Sors-talanság* írója az utóbbi kategóriába tartozik, bár nem irodalmi működése kezdetétől. Kertész Imre nyelvi gondjai néha morális jellegűek: „Nem tudhattam, hogy az élmény nyelvi jellegű, s valóban s valójában öntudatlan tiltakozás az engem körülvevő társadalom, a harmincas évek Budapestje pro- és prefasiszta társadalmának sugallata ellen, amely rám leselkedő normális sorsként akarta elfogadtatni magát velem.” Itt az író egyszerűen hiteltelenné válik. Kedvenc kötőszavával élve ilyen *is* volt Budapest, meg másféle *is*. Egyrészt a szellemi, irodalmi – sőt politikai – életben intenzíven részt vettek a zsidók, köztük számos kiváló koponya. Másrészt Babits, Kosztolányi, a *Nyugat*, Szerb Antal, Halász Gábor és a többiek nem eshetnek kijelentése körzetébe. A nyilas lapok, a nyilas irodalom felkészíthette volna erre, de kétlem, hogy Kertész azon nőtt fel. Másrészt az egyetlen gettó itt szabadul fel, a környező országok zsidósága ide menekült. Horthyt Hitlernél feljelentgették a szomszédos országokból, mert szerintük Budapest Európa legnagyobb gettója lett. Az írónál a fájdalom, mély sajnálatunkra, alkalmanként számúzi a tárgyilagosságot. Így fest a száműzött valóság.

Kertész Imre a keresztény szókinccset – pokol, menny, bűn – érezhetően kerülte, a kommunista-antifasisztát viszont kevésbé. Új nyelvet, a dolog képtelensége miatt, viszont nem teremthetett. Végül azzal a fordulattal fejezi be *A száműzött nyelvről* szóló

eszmeftuttatását, hogy belenézett a Gorgó-fő szemébe, majd élve mehetett tovább. A kölcsönszó a görög mitológiából való, hasonlóképpen a holokauszt szóhoz, nem egy új, ismeretlen nyelvből. Megismétlem: nyelvet nem lehet teremteni. A keresett abszolút, netán száműzött nyelv nem, csupán maga a nyelv létezik. Kertész például töviről hegyire bemutatja a lágeréletet, majd kijelenti: nem létezik képzelet elgondolására, nincs nyelv a leírására. Valószínűleg ilyenkor éri el képességei határát. Lélektanilag – öntudatlanul – talán azt jelenti a mondat: jobban, mélyebben, igazabban szeretne volna megírni mindezt, de csupán így sikerült. Nyelve határa kétségtelenül tehetsége határa. Nehéz szabadulni az érzéstől, hogy mikor nem az indulat keresi benne önnön szavait, akkor valami kellemesen avított, biedermeier író üldögél a számítógép előtt. *A száműzött nyelv* utolsó szakaszában a szavakat némileg árnyalva ugyan, de mégis a megváltáshoz, a kegyelemhez, a szerelemhez jut. Csöndes fegyverletétel: új nyelv nem született, a száműzetés véget ért. Máskor, másutt a hallgatás zónájáig menetel, mint a XX. században sokan Ottliktól Wittgensteinig. A fogás az Apokrifből szintén ismerős: *Nem értem én az emberi beszédet, /és nem beszélem a te nyelvedet. /Hazátlanabb az én szavam a szónál! /Nincs is szavam*”- mondja Pilinszky néhány metafizikai lépcsővel magasabbról, majd lélegzetvételnél csend után folytatja a verset. A csend fontos, néha – miként János evangélistánál – a legképtelenebb látomásokat hitelesíti.

Az apokalipszis nyelve - csend közel fél óráiglan

A lélek világának vannak bizonyos szegmensei, amelyek lényege kizárólag a szavakon túl, vizuális látomássá sűrítve mutatkozik meg. Ha elolvassuk a ránk maradt világvég-tudósításokat, majd kézbe vesszük festők hasonló témájú képeit, azonnal érzékelhetjük a különbségeket. Dürer metszetei például magasan felülmúlják az apokrif Péter-apokalipszis szövegét. Giotto, Jan van Eyck, Grünewald – ideértve az irtózatban otthonosan mozgó, kedélyesen festegető Hieronymus Boscht –, Otto Dix vagy Kondor Béla vásznai szintén hatásosabbak a végítélet-textusoknál. A szavak talán egyetlen szakrális iratban, a Jelenések könyvében egyenértékűek az említett képzőművészek alkotásaival, mégpedig azért, mert a végpusztulást – szerzőjük asztrológiai ismereteinek köszönhetően – képes *kozmikus* látomássá növelni. János evangélista olyan döbbenetes energiával mozgatja szövegében a baljós tüneteményeket, bolygókat, vészjósló elemeket, amilyen félelmetes dinamikával teremt Michelangelo Atyaistene a Sixtus-kápolna mennyezetén. Természetesen azzal a nem elhanyagolható különbséggel, hogy előbbinél nem alkotás, hanem a mindenség megsemmisítése folyik az Írás szerint, némi zenei aláfestéssel (a fúvós szekció, különösen a harsonások közreműködésével). A Jelenésekben elsöprő erővel, közvetetten mutatkozik meg a jelenést előhívó kozmikus szellem. Ez a démoni, ha úgy tetszik pokoli nyelv kőbe dermedve találta meg azután helyét a román kori templomok északi oldalán, a sötétség birodalmának falán. Később egyenruhát öltött, vezényszavakat rikácsolt, új szimbólumokkal – horogkereszttel, vörös csillaggal – identifikálta magát. Végül ékesszólását elveszítve, szürkén, némán emelkedett föl Berlinben, a jó és a rossz határán, némethonban.

A modernizmusban némileg megváltozik a nyelv. Ha a korszerűség jegyében, a móka kedvéért a relativitáselméletet hasznosítva, a fizika terminusainak segítségével értelmezzük a valóságot, akkor a nyelv koordináta-rendszere, a mondatok térgömbületei lát-

szólag hasonlóvá válnak az einsteini Univerzumhoz. Egy-egy rendkívüli sűrűségű alapszó mellett – mint szabadság, szerelem, lét – ugyanígy elhajlik a verbális tér, miként a nagy tömeg(vonzású) bolygók esetében. Magukhoz vonzanak bizonyos jelentéseket, melyeket nem engednek ki többé gravitációs terükből. József Attilánál a szerelem kifejezés erőterében – asszociációs mezejében – szinte mindig feltűnik a gyermek, a kiszolgáltatottság, az anya, a hiány, a fájdalom, a fájdalom, a kín, a követelőző vágy, a beteljesületlenség és még számos kifejezés. A nyelvi univerzum különleges, egy-egy szó különböző jelentéseket vehet fel a textusban a nyelvjáték híveinek elvárásai szerint. Mindez fokozottan érvényes a nagy látomásokra, a nemzeti katasztrófákat megőrkítő biblikus, mitológikus nyelvre, amely magában foglalja a nyelvi amuletteket a nyelvészeti antropológia örömére. Vörösmarty, Ady költészete kimeríthetetlen tárháza ezeknek. Weöres Sándoré hasonlóképpen. A XX. századi freskóban, bár képe se lenne a modern fizika eredményeit könnyedén költészetébe átemelni, mégis a mitológikus nyelvet, nem a Nagy Bumm vagy valamelyik modernista nyelvforradalom szókészletét használja. Ezért baljós, beláthatatlan távlatú, drámai a vers. A modernista szókészlet mit sem ér. A lélek nem a technikai civilizáció nyelvét beszéli.

Kertész Imre nem használja sem az Ószövetség, sem az Újtestamentum kontextusát a holokauszttal értelmezésekor, bár mindkettőhöz találunk kapcsolódási pontokat, a történetekkel párhuzamba állítható hatásos víziókat. Ezékiel látomásában például tűz- és felhőgomolyagként közeledik a vész. Kopaszra borotválja fejét az embernek fia (bevillantva az utókor tudatába a lágerlakók tar koponyájának beláthatatlan sokaságát), a haját, a szakállt pedig lángok közé veti: „ebből megyen tűz Izráel egész házára”. A holokauszttal hatásos előképe lehetne a látomás. Dániel prófétánál szintén megjelenik a tűzfolyam, bár nála határozottabban kirajzolódik a valóságos történeti háttér, egy kos (a perzsák), valamint egy kecskebak (a görögök, jelesül Alexandrosz) küzdelmében. Jelen van a *kozmikus* elem (a vadállatnak akkora szarva nő, hogy a csillagokat leveri vele az égről), ami rendkívül szemléletessé teszi a képet.

Az Újszövetség korában keletkezett apokrif apokalipszisek viszont meglehetősen vérszegények, jóllehet a szenvedés képeit a végletekig próbálják fokozni. Pál apokalipszise ennek ellenére alig több valamiféle etikai bizottság előtti számadásnál. Az apokrif Péter-apokalipszis sem sokkal hatásosabb, noha itt gennytavakban sínylődnek a magzatelhajtók és házasságtörők, lángban égnek a hazugok, tűzzel, vérrel, szennyel bugyborékoló tóban gyötrődnek az uzsorások. Felizzított, sóhajokkal teli bugyorban szenvednek a bálványimádók. Az izzó sóhajok említése rendkívüli fogás, már-már pótolja a csillagközi távlatot. (Hasonló fordulattal él az majd a magyar romantika legnagyobbja.) Az Újtestamentum összeállítói jó érzékkel kanonizálták a Jelenések meglehetősen bizarr könyvét. János evangélista egyik titka – irodalmi szempontból – abban rejlik, hogy zseniálisan vegyíti a kozmikus részeket a legköznapi tapaszlatlással. A lenyűgöző látomás olvasásakor, annak minden fantasztikuma ellenére, időnként úgy érezzük, mintha valamelyik éles szemű, profi tudósító helyszíni beszámolója volna az Apokalipszis. A hetedik pecsét feltörése után – példának okáért – nagy csendesség lőn a mennyben mintegy *fél óráig*. Az 1400-as évek derekán íródott huszita Biblia bámulatos tolmácsolásában: „És mikoron felszakasztotta volna az hetedik pecsételést, nagy vesztegség lőn az mennyországban, közel fél óráiglan.” A fél óra, az idő precíz számon tartása realistává, szinte dokumentumértékűvé változtatja a szöveget. Ezt a fordulatot használja Vörösmarty, szintén kozmikus perspektívát adva a történéseknek, amikor az

Előszó második strófájában megállítja az Univerzumot: „S a nagy egyetem/ megszünt forogni egy pillanatilag./ Mély csend lőn, mint szokott a vész előtt.” 1848 reményeinek elszíráására elég lett volna (ha nem születik számos szintén remek írás) két költemény: az *Előszó* és a *Vén cigány*. Minden az arányérzéken és a minőségen múlik. Nehéz eltalálni a mértéket. A közszemlére, piaci pultra kirakott szenvedés, a rikácsolásba fulladó jajveszékülés nyilván fordított hatást ér el. A csend vészjósoló, ha önmagáért áll helyt, amennyiben *valóban* eljutott a kimondhatatlan határáig. A fájdalom nemasága roppant félelmetes lehet. Kilépve az irodalmi textusok világából: a közelmúlt jugoszláviai háborújában – ahol népirtás helyett „mindössze” etnikai tisztogatás folyt – fűrésszel vágtak ketté embereket. Akkor hagyták abba „kedélyes” szórakozásukat a derék hadfiak, mikor egyik áldozat hang nélkül, összeszorított ajkakkal ment a halálba. A csendtől megrémültek.

Mindenki a maga módján éli meg gyászát, jóllehet a hiteles fájdalom nem statisztikai adathalmaz, nem végtelenített magnószalag szövege, nem propagandaanyag. A legnagyobbak egyikét idézve: *Ki az kinek fájdalma elbír ily túlzó beszédet, Kinek jajszavára bűvölten áll a vándorcillag is, s döbbenve hallgatózik*. Hamlet kérdése ez a galaktikus méretűvé növelt szenvedésről, a szertelen nyelvről, a kifejezhetetlen partján megtörő dagályos szavakról. A meglátás – mint Shakespeare-nél rendszeren – zseniális, aminek mélységét ismét a kozmikus távlat, a csillagközi lépték adja. Egy lépés a XX. század felé: Kertész Imre regényeiben nem túloz, mi több, néha szenttelen, máskor közömbösséget mímelő. Rá sokkal inkább jellemző – az eddigiekből nyilván kiderült – a szélsőséges hozzáállás, az elv, amely a holokauszt elmondhatatlanságát sulykolja. Esszéivel, beszédeivel más a helyzet, ezekben gyakran elragadtatja magát, bár igyekszik megőrizni a látszatot. Néha eredetieskedő, néha csendes izzással gyűlöl, máskor pontos és arányos, ha stílusa fárasztó is. Nyelvéből azonban hiányzik a biblikus katasztrófák vagy a magyar nemzeti tragédiák szókészlete. Szerb Antallal szólva az „és mégis” drámai fordulata, a prédikátorok, a végváriak, a bujdosók szavai. (Kirekesztést szimatolóknak: ezzel nem azt akarom mondani, hogy nem magyar író, hanem azt, hogy a magyar nyelvi hagyományban felszínesen, nem túl mélyen gyökerező író.) Természetesen tisztában vagyok vele, hogy Vörösmarty két apokaliptikus hangú költeménye mellé alig-alig állíthatunk bármit az irodalomból. A magyar és a világirodalomból egyaránt. Költői képei Michelangelo Utolsó ítéletének, Goya baljóslatú vízióinak párjai, szavai a tragikus nemzeti mitológia szavai, túl a történelmi tényeken arról beszélnek, amit sorsként, fátumként szoktunk megnevezni, amelyben köznapi tény és metafizika jelentés azonos. Kevesen tudják ezt. Mítoszt csak mitikus nyelven lehet életre kelteni: Berzsenyi, Vörösmarty, Ady, Nagy László, Weöres, Hamvas, Csoóri nyelvén.

A XX. század elejéig minden jelentős magyar költő a fővároson kívül született. A *Nyugat* két nagy nemzedékét követően vidékről érkezett Weöres Sándor, Nagy László, Juhász Ferenc, Csoóri Sándor, az erdélyiekről nem szólva. Mindnyájan új látomásokkal, sajátos, tájjellegű fűszerekkel ízesítették irodalmunkat. Csoóri Sándornak nem kellett eljutnia a nyelvhez, mivel abban létezett a heideggeri értelemben, azaz ezen alapult egyetemes emberi, valamint nemzeti egzisztenciája, ami nála ugyanazt jelenti. Ha netán mégis útra kelt egy-egy esszéjében a nyelv felé, magához a „nyelvhez”, akkor a földutak valamelyikét választotta. A földút biztatása olyan lelkületet ébreszt – mondja a német filozófus –, amely szereti a szabadságot, a megfelelő helyen még a szomorúságból is átlendül a végső derűbe. Csoóri derűje persze mindig a jövő horizontján csillant meg, állandó megújulását a magyar sorskérdések szorításának „köszönhette”. A leg-

erőszakosabb, legtermékenyebb múzsa századok óta a szorongás a Duna-Tisza táján. Talán ez a honi Muszáj Herkulesek végső derűjének tragikus titka.

Csoóri falun született. A környezet azért említésre méltó, mert a magyar nyelv ebben a közegben őrizte meg hosszan, többé-kevésbé a tömegmédiások megjelenéséig, páratlan gazdagságát, variabilitását, rendkívüli láttató erejét. Önmagát. Nyilván az őshazából hoztuk magunkkal nyelvünk különleges alkotát, metaforákban, pompázatos színekben, sztyepei virágokban való bőséget, a fogalmak plasztikus megjelenítésének lehetőségét. Röviden: az ebből fakadó szemléletmódot. (Némileg meglepő, ám éppen a szóképek túltengését, halmozását, a nyelv természetességét *túlságosan realista magyar stílusként* kárhoztatja Zolnai Béla.) Többen úgy gondolják, a magyar identitás legfontosabb, valószínűleg döntő eleme a nyelv. Ez őrizte meg magyarnak törzseinket, ez olvasztott be közénk a hozzánk csatlakozó etnikumokat a népvándorlás országútján, majd a Kárpát-medencében, ez nyújtott menedéket az országszakadások idején, egészen a modern nyelvi gondolat megszületéséig. Ennek az alkotóerőnek az eredetét megtalálni meglehetősen nehéz, különösen azért, mert nem állnak rendelkezésünkre írott források. A nyelv metaforikus szelleme azonban érezhetően létezik, létezett már a középkorban. Az első magyar stilisztikai fejtegetések papírra vetője, Sylvester János azt írja Buda török kézre kerülésének évében „a tulajdon jegyzisben” vett, illetve a tulajdon jegyzéstől eltávozó (azaz átvitt értelmű) szavakról, hogy azok nem idegenek a mi népünknek. Az átvitt értelmű szavakat könnyen megérti, mert nem csupán költészetében – amiben csudálhatja minden nép a magyar népek éles elméjét, „mely nem egyéb hanem a magyar poézis” –, de köznyelvben hasonlóképpen ezzel él: „Íl ilyen beszídel naponkíd való szólásban.” Csoóri Sándor költészete, akárcsak prózája ennek a metaforikus beszédnek az egyenes ági leszármazottja, illetve folytatása.

A költő több írásában tűnődik a nyelv mibenlétéről, a siratóktól a népballadákra át Ady zsoltáros igéiig, Heideggeren, az ősnyelven át a csángóig. A nyelvvel törődni – toldja meg Illyés egyik mondatát, miszerint a stílus maga az ember – annyi, mint magával a néppel vagy az igazsággal törődni. Az igazság szó ebben az esetben etikai és ismeretelméleti gondot takar. A jelentés feladásával – idézem tanúként Levinast – eljutunk egészen az igazság feladásáig, majd olyan jelentésekig, melyek nem a Tudás, illetve (teszem hozzá) nem a nyilvánvaló etikai igazság jegyében született válaszok. A médiumok, a köznyelv bizonyos területein, a politikai korrektség álságos újbeszéljében már elvergődtünk a semmit-mondás posványosáig, a költői nyelv bástyái ellenben még nem omlottak le. Csoóri Sándor már korán (1968-ban) érzékeli a születőben levő médiavilág, az agresszív vizuális nyelv megjelenésének veszélyét, amely jelentés helyett jeleket, gondolatok helyett képeket közvetít: „A világ moziszékekből vagy otthon, családi karosszékéből nézi az eseményeket. Nézi önmagát.” Költőként mégis abban bízik, hogy a ragályként terjedő „képi műveltség arra kényszeríti majd a nyelvet: haladja meg önmagát, s hódítson meg új területeket”.

A költői nyelv mibenléte ugyancsak talányos. Illyést – sokat tanult tőle Csoóri – Arany János egyetlen sora, talán szava ejti ámulatba és kétségbeesésbe. Diákkorában a *Tetemrehívást* olvasva, az Állata őrzeni négy alabárdost sorhoz érve azt érzi: ez egy nagy művész tudatos munkája, amit egy felsőrangú Múzsa súgathott. Ilyen nyelvi bravúrra ő sohasem lesz képes. Jó irányba tapogatózott, bár könnyen lehet, a különös Múzsát nem a tudatosság területén kell keresnünk. Megszólalt már Hunyadi János korában, az Ótestamentumban, mikor Eszter királynét megállította az uralkodó házá-

nak udvarában, ahol a buszita Biblia fordulatával élve: „Eszter királyné állata.” A műzsát, a közös ihletet úgy hívják: magyar nyelv.

Csoóri Sándor nyelvről, nyelvre vonatkozó nézeteiről beszélve két dolgot kiemelendőnek érzek. Egyrészt költőként félreismerhetetlen, csak rá jellemző nyelvi univerzumot teremtett. Vannak versei, amelyek a „páratlan kategóriába tartoznak”. Pályája elején mindjárt találunk ilyeneket. Talán a legismertebb ezek közülük az *Anyám fekete rózsá*. Ennek nincs párja a magyar irodalomban. Vannak jobbak, rosszabbak, párja nincs. Erről főlegesen tovább értekezni, mindenki jobban jár, ha előveszi a költő valamelyik verseskötetét, majd belelapoz. A prózaíró Csoóri ismét más kategória. Az esszéistát nyilván segíti a költő, de nem minden jó költő képes gördülékeny prózát írni. Csoóri prózája költői próza, mégis próza: pontos, célratörő, élvezetes (romantikus szótárral: szép), gondolatébresztő, súlyossága ellenére nem nehézkes, azaz nem áttördelt, felhígított, széttrancsírozott veresszőveg. Pedig alkalmanként olyan sűrűségű, olyan nukleáris töltésű, olyan perspektívát nyitó mondatokat találunk benne, amelyekre mások monográfiákat vagy nagydoktori értekezést építenek. Csokorba szedek néhányat. Ha igaz – írja –, hogy a történelem mindnyájunk önarcképe, akkor elmondhatjuk ezt az anyanyelvről is. Illyés nyelvről, „e különös hangszekrényről” azt mondja: benne „egyidejűleg ott zeng a nép nyelve, a régi magyarságé, Bornemisszák, Pázmányok nyelve, a tárgyait megnevező mezitlábás, benszülött béresé s a szellem csúcsaira eljutott gondolkodóé.” Kosztolányitól idéz: „Csak anyanyelvemen lehetek igazán én.” „Az a tény, hogy anyanyelvem magyar, és magyarul beszélek, gondolkodom, írok, életem legnagyobb eseménye... Mélyen bennem van, a vérem csöppjeiben, idegeim dúcában metafizikai rejtélyként.” Nem nehéz felismerni a Kosztolányi-tükörben Csoóri Sándor vonásait. A kulturális hanyatlásról: „Mondjanak csak le a versről az olvasók, sőt maguk a költők is! A nyelv nem mond le róla. Hiszen ha a világ megjelenése, mint ahogy Heidegger mondja, nem következménye a nyelvnek, akkor nem csupán »mi rendelkezünk a nyelvvel, hanem bizonyos értelemben a nyelv is velünk«. Még az sem lesz baj, ha a költő már csak a maga számára ír verset. A költészet ebben az ínséges állapotában is megőrzi a világ újrateremtésének titkát.” Másutt Heidegger nézeteit veti össze a csángó nyelv varázslatos univerzumával, majd megkérdi: a felvilágosodás nyelvét tarthatjuk-e kizárólag a jövőendő Európa nyelvének, mely a részletekben csodákra volt képes, míg az egész újraértelmezésében csupán részeredményeket ért el. Visszatérve a honi tájra, József Attila pontosabb megértéséhez azt indítványozza, hasonlítsuk össze versei nyelvét tanulmányai nyelvével. „Mintha két ember írta volna őket.” A magyar örökségről: Egy „nyelvben nemcsak a szavak öröklődnek, de érzetek, fájdalom-hangsúlyok, szavakhoz tapadt sejtések. És öröklődik maga a vers. Zamata, emelkedettsége, a génekbe beivódó elégikus-sága.” 1982-ben Illyés Gyulát köszöntve írja le Csoóri, „hogy a véraláfutásos Magyarországon nem a vakmerőség [különösen nem az államilag engedélyezett élharcosok hősködése – teszem hozzá], hanem a józanság az igazán hősi állapot”. A tökéletes, kétszavas drámai fordulat, a *véraláfutásos Magyarország* miatt azonnal támadások érik. Az ideológiai orvlövészek, illusztris nyavalygók és egyebek valószínűleg érzik, „hogy nyelvünk több, mint gyakorlati dolgokra használt jelek összessége, hogy a lélek egy formája, hogy olyan közösséget termet, amely nem pusztán a fennmaradás eszköze, hanem önálló entitás”. (Leszek Kolakowskit idéztem.) Mindezt a pusztuláson, a magyar apokalipszisek számbavételén, a megmaradás évszázados görcein túl találjuk a nyelvben. Nos, megközelítőleg ilyen a magyar nyelv, ha Csoóri Sándor szólaltatja meg.

Az elbeszélés és az elbeszélhetetlenség nyelve

Minden népnek megvannak a kollektív tudatban mitikussá nőtt katasztrófái. A magyarság történetében a hét gyászmagyarról kapunk hírt elsőként, akik az Augsburgi csatavesztésről énekelnek, majd a tatárjárás, a Mohácsi vész, végül Trianon következik, ami ugyan nem mitizálódik, de a megrázkódtatás elementáris erejű, lélekroncsoló hatása máig él. Ha az irodalmi feldolgozás felől vizsgálódunk, láthatjuk, nem a tények, a történet, hanem a fájdalom elmondhatatlan. Trianon után a magyarságnak az igazságba vetett hite rendült meg. 1956-ot pedig a kommunisták meghamisították, nemrég az iskolai tananyagban a forradalom a fasiszták, revizionisták, a csöcselék meg a nyugati imperialisták kirobbantotta mocskos ellenforradalom volt. 1956 még mindig nem igazi ünnep.

A holokauszt feldolgozása más gondokat vet föl, jóllehet a – KZ-ben és a gulagokon – történetek elbeszélhetősége nem holokauszt-probléma. Ez a XX. század irodalmának általános gondolja, különösen amióta a világ elbeszélhetősége, a metanarratívák érvényessége válik kérdésessé. A magyar irodalomban az *Iskola a határon* nyitófejezete – *Az elbeszélés nehézségei* – tudósít ennek számos nyügeről, illetve Ottlik életműve összegzi végeredményét. Ottliknál „minden megvan”, mégpedig elegánsan, kimunkált, pontos nyelven, magas etikai színvonalon, amit a *Sorstalanság* írója hiába keres. Mindenki, aki magyarul elég jól olvas, tudja, Kertész Imre munkássága nemcsak nem éri el, de meg sem közelíti Kosztolányi, Krúdy, Móricz, Németh László, Szentkuthy Miklós, Füst Milán, Illyés, Márai, Hamvas Béla, Sütő András, Csoóri, Ottlik Géza prózai műveinek színvonalát. Az író magyarázata, miszerint a *Sorstalanság* regényteória alapján készült, mi több, valójában életrajznak álcázott, nagyon egyszerű stílusban megírt könyv, csak fenntartásokkal fogadható el. A regény stílusa ugyanis nem egyszerű, hanem pongyola, körülményeskedő, helyenként nyakatekert, fárasztóan túlírt. Kertész lázasan toporog a mondanivaló körül, fölösleges szavak garmadájával körbekerít valamit egyszer, kétszer, háromszor ahelyett, hogy néhány pontos kifejezéssel megvilágítaná, netán feltűnés nélküli hagyná megnyilatkozni az igazságot, ha így jobban hangzik: érvényesülni engedné a heideggeri alétheiát. Nem lehetetlen ez, vegyük csak kézbe P. Levi, V. E. Frankl, T. Borowski, Salamov munkáit, azonnal látni fogjuk a különbséget. A *Sorstalanság* születése idején a szerző a közepesnél gyengébben ír, valószínűleg ez az oka a vontatott, terjengős, egyhangú kötőszavakkal teli mondatainak. Következő könyvére a *Nyomkeresőre* (benne a *Detektívregényre*) nem érdemes sok szót vesztegetni. A *Kaddis* pedig – amelynek nem gyermek a főszereplője (elbeszélője) – ismét iskolás, döcögős stílusú. Véletlenszerűen kinyitom a könyvet a 110. lapnál, az A/5-ös méretű oldalon két terjengős mondatban tíz és-t valamint is-t találok, továbbá hatszor fordul elő a hogy kötőszó. Óvakodnék nyelvvirtuóznak vagy stílusművésznek nevezni a szerzőjüket.

A lágerélet narratívává alakítása természetesen rendkívüli küzdelmet kíván. Kertész szájából sokszor elhangzott, hogy a KZ kizárólag irodalmi szöveggént képzelhető el, valóságként nem. Egy másik lágerlakó, Varlam Salamov ellenben azt tartja írói sikernek, ha valaki a darabjaira hullott világot képes romjaiból újjáépíteni a regényben. A jó műnek a jelenlét élményét kell adnia – állítja –, az író pedig a lelkében lakozó „pokol” és „menny”, személyes élettapasztalata nem csupán az írásra, de az ítélkezésre is feljogosítja. (A „menny” és „pokol” szavakat több lágert járt szerző az elképzelhetetlen, felfoghatatlan, elviselhetetlen értelemben használja, nyilván a kívülálló tapasz-

talait szem előtt tartva.) Az oroszok rutinos szenvedők Dosztojevszkij óta. Többségük hisz a transzcendens, azaz nem evilági kárpótlásban, jöllehet a sors ritkán kegyes hozzájuk. Salamovot például szabadulása után felőrölte a múlt. Érendszerében – ontológiai értelemben – a megváltás helyett a megválthatatlanság nedvei keringtek tovább. Hasonlóképpen, ahogy Celan versében isszák a fekete tejet, a végzetet a foglyok, amit töppedő véredényeikből csak a halál szárít ki. Salamov a gulágról kórházba (későbbi nevén: a Munka Veteránjainak Otthonába) került, majd elmeógyógyintézetbe, mert kitört rajta a láger-komplexus: úgy viselkedett, mintha ismét a táborban volna. Zsebében cukrot, a matraca alatt kenyeret gyűjtött, nyakán törülközőt viselt, takaróját összegöngyölve magával hordta, hogy el ne lopták. Azt hiszem, ez a táborok maradandósága. Ha valahol, hát itt kezdődik a történet elbeszélhetetlensége. Akik a holokauszt elbeszélhetőségéről értekeznek, többnyire letens politikai szempontok figyelembevételével fogalmazznak, vagy egyszerűen érzik képességeik határát. A magyar irodalom az említett hét gyászmagyartól Trianonig, a Kosztolányi szerkesztette Vértő Magyarorszáig képes volt a lelki görcsök feloldására, már amennyiben művek segítségével ez lehetséges. Kimondva orvosolta a fájdalmat.

Mikor Lyotard a posztmodern jegyében megkérdőjelezte a modern világ elbeszélhetőségét, a metanarratívák érvényességét, meglepő, a holokauszt-irodalomnak némileg ellentmondó gondolatmenettel állt elő. A nagy elbeszélések nem a mese értelmében mítoszok – állapítja meg –, bár a mítoszokhoz hasonlóan a társadalmi gondolkodásmódot legitimálják. A történelem tanúsága szerint a kereszténységet Jézus vértanúhalála legitimálta, habár az ateizmus felől nézve Isten, az „apja cserbenhagyta őt” a döntő pillanatban. Jézus vértanúságának politikai síkon XVI. Lajos halála felel meg, aki szintén legitim uralkodó volt. A francia forradalom óta a modern legitimitás forrása a nép. „Az évezredek alatt tehát előbb egy istent, majd egy uralkodót öltek meg. Ezután „»Auschwitzban« fizikailag pusztítottak el egy modern uralkodót: egy egész népet. Megkísérelték elpusztítani. Ez a bűntett nyitja meg a posztmodern: a szuverenitás megsértése immár nem királygyilkosság, hanem népiirtás (ami más, mint amikor a népek egymást gyilkolják). Ilyen körülmények között miként tűnhetnek még hihetőnek a nagy legitimáló elbeszélések?” Nem várt gondolatmenet: a kiválasztott nép mint uralkodó-nép. Amennyiben Lyotard németül ír, nehezen kerüli el a Herrenvolk kifejezést, ami feltehetően érzékenyen érintett volna több Auschwitz-túlélőt.

Az elbeszélés szelleme a legegyszerűbb szöveget is feltöltheti drámai tartalommal, főként ha ismerjük keletkezési körülményeit, ami a XX–XXI. században csaknem természetes. A modern kultúrához hozzátartozik az emlékezés és megőrzés – mondja Odo Marquard –, a hermeneutika mint a szellem birodalmán belüli épület-felújítás. Az elmesélt világból élünk, mi, emberek a történeteink vagyunk. Minél modernebb a világ – állítja a német filozófus –, annál nélkülözhetetlenebb az elbeszélés, ami rendet tesz. Az igazság az, hogy az archaikus világgal sem volt másként, sőt azok, akik különös időzárványokban élnek mostanáig, megőrizve orális hagyományaikát, máig ezt teszik. Nem bízzák magukat politikailag korrekt médiumokra. A lágerirodalom számos újkori emléke balladákkal, középkori haláltáncvíziókkal vetekszik, holott mindössze a tényeket közli. Drámaisága az archaikus és modern idősíkok találkozási pontján hihetetlen erővel jelenik meg. Ezzel találkozhatunk a csecsenek félmúltbeli történetében, aminek „irodalmi” hatását Borwicz kijelentése világítja meg. Eszerint az egyszerű emberek, akik nem művészek, az öröklött nyelvi konvenciókban rögzítik döbbenetes, el-

mondhatatlan tapasztalataikat. Példaként álljon itt a máig élő szájhagyomány tragikus dokumentuma, amely végül a kilencvenes években jelent meg könyv alakban a volt Szovjetunióban, ahol másfél tucat népet deportáltak a kommunizmus virágkorában. A csecsenek tényyszerűen elmondják az eseményeket, monoton ütemben felidézve az odaveszettek névsorát: „két-három nappal a kitelepítés után összegyűjtötték a beteget, öreget, gyereket, útközben a családjuktól lemaradt magányos embereket, továbbá azokat, akik a háziállatokat igyekeztek menteni a szörnyűségek közepette. Mindnyájukat a Hajbah aulba hajtották. A loístállót körülrakták szénával, oda beteltek mindenkit. És elégették őket. Sokan ebből az aulból valók voltak. Ott pusztultak: Gajev Tuta – 110 éves. Gajeva Szarj, a felesége – 100 éves. Gajev Haju, az öccse – 108 éves. Gajev Marjem, a felesége – 90 éves. Gajev Aluaddi Hatujevics – 45 éves, Gajev Haszabek Hatujevics – 50 éves. Gajeva Hesza Aluaddi felesége – 30 éves. Gajeva Haszan és Huszszein, Hesza újszülött ikrei.” És így tovább a haláltáncok kopogós ritmusában.

A narratíva spirituális szerepét, kultikus utóéletét nem az elbeszélte esemény nagysága adja. Ki gondolta volna a Római Birodalomban, hogy valami „Isten háta mögötti helyen” keresztre feszített – római szemmel nézve – politikai bűnöző olyan „metanarratíva” főszereplője lesz, amely *kétezere éve meghatározza az euro-atlanti kultúrát*. Szemben, mondjuk, a Spartacus-féle felkelés hasonlóképpen keresztre feszített 6000 rabszolgájával. Pedig utóbbiak sorsában minden lényeges elem – szabadságvágy, lázadás, heroikus küzdelem, hősi halál, a fővezér mitizálódása: halál utáni továbbélése – jelen van, ami a nagy elbeszéléshez szükséges. A felkelés emléke mégsem több történelmi eseménynél, jóllehet a kegyetlenség mértéke nem köznapi volt. A megalázott testeket évekig hagyták oszlani a keresztteken. Jézus szakrális küldetését illetően talán csak Paulus, a későbbi Szent Pál látott tisztán. Úgy vélte a fordulatokban gazdag életű férfiú: itt lényegesen többről van szó valamelyik szakadár zsidó szekta vagy önjelölt próféta produkciójánál. Várakozása, miszerint a kereszténység univerzális üzenete (a szeretet parancsa) világhódító eszmévé lesz, mint tudjuk, beigazolódott. Kellott azonban ehhez Szent Pál mellett Constantinus, Szent Ágoston, Nagy Károly, Szent Ferenc, Aquinói Szent Tamás, Néri Fülöp, a szerzetesrendek, a chartres-i katedrális építőinek hite, mikor a nemes hölgyek és urak kifogták az állatokat a teherhordó kocsik elől, mert maguk akarták húzni. A végeredmény ismert: a grandiózus katedrális máig áll. Szakralitás hiányában bármilyen kultusz hatástalan. (Gondoljunk a kommunista éra nyögvenyelős, kötelező pártállami ünnepeire.) Mély keresztény hit nélkül semmi sem született volna a gregoriánoktól Bachig, az aacheni dómtól Michelangelóig, Dantétól Pilinszkyig. Vallástörténeti munkák időnként kiemelik a kereszténységnek azt a sajátosságát, hogy vallása központi szimbóluma egy kivégzett, keresztre feszített istenember. Valóban fontos ez, bár legalább ilyen fontos mindennek a következménye: a hit megvallása, az a pszichikai többlet, amit vértanúk végtelen, századokon át tartó vonulása jelez az időben a kezdetektől Apor Vilmos püspökig, Jerzy Popieluszko atyáig. Az *Imitatio Christi*. Az emberiség, ne féljünk a szótól: egyetemes – katolikus – hagyománya.

A posztmodern tudás többnyire elméleti, absztrakt tudás, míg a valódi – így a nemzeti – narratíva a holt hagyományt megeleveníti. Az elbeszélés az átélhetőség esélyét nyújtja, minden sejtünket mozgósítja, nem csupán agyunk bizonyos rekeszét. Itt – a nemzeti narratíváknál – a névsor meglehetősen hosszú a sírjából kikelt Anonymustól, a krónikásoktól az irodalmi panteon nagyjain át máig, teszem azt Csoóri esszéírói munkásságáig. A narratívákat végső soron a nyelv hitelesíti. Az nyelv, amelynek szavai

visszahőkölnek a valóság eddig ismeretlen zónájához érve. A táborokban néhány nap alatt – tudósít Primo Levi – elsorvadt a nyelv, vele együtt a gondolkodás. A beavatás – az egymás közötti kommunikáció – emlékeztet Ottlik *Iskolájának* bevonulási jelene-téhez, mikor a tagolt nyelv az artikulálatlan üvöltésre vált. Levinél „tagolatlannak tet-sző ordításra korlátozza a beszédet”. V. E. Frankl azoknak az emlékéit idézi fel, akik elveszítik a szakrális nyelvet. A foglyok tízfuszos lázalmukban megérezték a halál kö-zelségét, imádkozni akartak, de *nem találtak hozzá szavakat*. A nyelv drámai átalakuláson megy keresztül, mikor a szavakról lenyúzzák a kultúra hámrétegét. Véresen, kocso-nyásan remegnek a civilizációtól távol, valamelyik kultikus áldozógödör szélén, ókori rabszolgatáborban vagy modern lágerben. Ismét Levit idézve, azt mondjuk: éhség, fáradtság, félelem, fájdalom, tél. Ezek azonban szabad szavak, szabad emberek találták ki őket. „Ha a légerek tovább fennmaradtak volna, született volna egy új, egy nyers nyelvzet.” El kell tehát magyaráznia, mit jelentenek valójában a látszólag ismerős ki-fejezések. Egy riportban arra hívja fel a figyelmet, hogy nem a hideg, nem az éhség pusztított legkíméletlenebbül a rabok között, hanem a nyelvi elszigeteltség. V. E. Frankl a legnagyobb megrázkódtatás akkor érte, mikor megvonták tőle az emberi lét utolsó menedékét, a *beszédet*. A német őr nem szólt hozzá, hanem kedélyesen megdobta egy kővel, hogy munkára noszogassa. Franklbe ekkor nyilallik Levi megválaszolhatatlan kérdése: Ember ez még? Életművével – könyveivel és a logoterápiával – ad feleletet. (Kis magyar történelmi kitérő: Trianon után, bármilyen eszme legyen uralmon, az utódál-lamok mindenkor megkísérelték megfosztani a magyarságot a nyelvtől, az anyanyel-vétől, identitása sarkkövétől.) A miért történhetett dilemmáját talán Tadeusz Borowski érzékeli leghitelesebben, aki keserű párhuzamot fedez fel a KZ-lét és a hajdani rabszol-gasors között. Az antik világot nem páratlan civilizációs eredmények létrehozójának, hanem időben-térben elterülő hatalmas rabszolgatábornak látja. Nem sok különbséget talál a latin és a modern világ fölött közömbösen sütő nap között. Borowski szigorú, néha kíméletlen, az olvasó elérékenyülésének teret alig-alig adó *Kővilágából* hiányzik a katarzis. A könyv mégis felemelő. Megfoghatatlan.

A *Sorstalanságnak* szintén nincs, a túlélő számára talán nem lehet katartikus vége. Az író ontológiai neurózisa (azaz sorsa és sorstalansága) tükrében mindez érthető. Kertész Imrere érvényes Borges Kafkára vonatkozó észrevétele, miszerint munkáiban mindig gyengébb a kidolgozás, mint az ötlet. Kertész ötlete Auschwitz. (Egy interjúban azt állított, a kérdező nem kis megrökönyödésére, hogy Auschwitzot ő találta ki. Persze, értjük, miről beszél.) Borges ekként folytatja: Kafka műveiben csak egy ember szerepel, az a nagyon zsidó és nagyon német *homo domesticus*, aki valamiféle helyet foglal el a rendben, a világegyetemben, egy misztériumban, egy örültek házában, egy börtön-ben. Hamvas Béla – finom érzéssel – azért nem fogadta el maradéktalanul Kafka élet-művét, mert úgy vélte, nem talált kiutat saját labirintusából. Hiányzik világából, alka-tából a megválthatóság, akárcsak Kertészből. Lényeges különbség van azonban a két író között. Mindaz, ami Kafkánál előérzet és fantasztikum, az Kertésznél tapasztalat és történelmi poszttrauma. (Irreális irodalomtörténeti közbevetés: mi születhetett vol-na, ha teszem azt dr. Frantisek Kafka lép ki túlélőként valamelyik KZ kapuján.)

A holokauszt sokkjának törvényszerű velejárója volt – a zsidóság széles körében – a feledéstől való rettegés. A *Sorstalanság* írója több pályatársához, illetve KZ-túlélőhöz hasonlóan attól tartott, a történetek a semmi kódéba merülnek majd. Somlyó György *Rámpa* című könyvének egyik szereplője „érzéseiben” (félig-meddig tudatosított félel-

meiben) összegzi annak lényegét, amit a „hallgatás összeesküvésének” nevez, „amelyik különösen a magyarországi Holokauszt létrejöttében nyilatkozott meg minden szörnyedelmes következményével. Ebben az összeesküvésben egyformán, illetve a maga módján hallgatólagosan mindenki részt vett, a hadvezérek-államférfiak-főpapok szentháromságától kezdve maguk az áldozatoknak az ellenség által kiszemelt vezetőiig és magukig az áldozatokig.” A holokauszt-felejtésnek azonban éppen az ellenkezője történt. A Mayer szerint nem az Auschwitz-felejtés, hanem a mindenütt jelenlevő holokauszt- emlékezés szelleme járja be a világot, a kollektív emlékezet szétkürtölése, amelynek célja, „hogy érvként használhassák őket a máról és holnapról szóló politikai vitákban”. Jegyezzük meg a két szót, mert később szükségünk lesz rájuk: *politikai vitákban*.

Mennyiségileg jelentős irodalma van a holokausztnak, noha Magyarországon a holokauszt-művek viszonylag későn váltak konjunkturálissá. 1984-ben jelent meg Somlyó György *Rámpája*, a következő évben másodszor a *Sorstalanság*, két év múlva Bruck Edith *Tranzitja*, majd László Károly rendkívül figyelemre méltó visszaemlékezése, a *Tóparti nyaralás*. Ide sorolhatjuk még, amint némelyek teszik, Elie Wieselt, jóllehet műve inkább a holokauszt-giccs kategóriájában leli meg helyét. Finkelstein így ír Wiesel valódi szerepéről: „1967 júniusát [az ún. hatnapos háborút] megelőzően a holokauszt túlélő Bruno Bettelheim univerzális üzenete hatott leginkább az amerikai zsidókra. A júniusi háború után Bettelheimet félreállították Wiesel kedvéért. Wiesel vezető szerepét ideológiai hasznosságának köszönheti. A zsidó szenvedés egyedisége/a zsidók egyedisége, örökké bűnös nem-zsidók/örökké ártatlan zsidók, Izrael feltétel nélküli védelmezése/a zsidó érdekek feltétel nélküli védelmezése: Elie Wiesel maga a Holokauszt.” Finkelstein egy szupernacionalista képlet születését konstatálja, ami a világot mi és ti helyett jóra és rosszra választja szét.

A jó és a rossz minden korban azonosítás kérdése. A Római Birodalomban, a Krisztus utáni három században, a keresztényekben ismerte fel a rosszat a politika. Üldözésük változó intenzitással, ám kitartóan folyt. Kivégzésük vízbefojtás, sütőrostély, keresztre feszítés, cirkuszporond, lefejezés, egyéni vagy tömeghalál volt. A „repertoár” meglehetősen változatos, különösen, ha hozzávesszük, hogy az antik szórakoztatóipar igényt tartott fellépésükre. Ehhez képest valóban van némi etikai „előrelépés”, a XX. századi táborokban ugyanis zárt kapuk mögött történt minden. Borowski úgy érezte, az igazságtétel is lehetetlen, mert a bűnösök nem szenvedhetnek ártatlanul, miként a KZ-foglyok.

Kertész Imre szerint Auschwitz lényege kizárólag az esztétikai képzelet segítségével gondolható el, ami azonban „esztétikai orgazmushoz vezet. Különös, ahogy az ember valóság és képzelet között vergődik, végül is a képzelet bűnbeeséséért a valóság iránti undorral bűnhődik, a valóság undorító mivoltáért a képzeletben talál vigaszt.” Másutt a következőket jegyzi le: regényt írok, mert a legélesebb fájdalmat keresem. Kertésznél nehéz szétválasztani a valóságot, az emlékezés, illetve az alkotás kínjait. Ezzel érezhetően maga sem boldogult, bár az írást időnként penitenciaként rótta ki magára. Művéből, talán személyiségéből hiányzik a katarzis lehetősége. Az esztétikai onánia ezt nem pótolja sem benne, sem az olvasóban. Nehéz szabadulni az érzéstől, hogy az író valami alapvetően eredetivel, megrendítővel szeretne előrukkolni, majd a műben kudarcot vall, ezért kénytelen újrahasznosítani teóriáját a holokauszt elbeszélhetetlenségéről, annak felfoghatatlanságáról. Vele szemben B. Bettelheim, az internáltak magatartását elemezve, úgy látja, a kezdeti sokkot, majd az alkalmazkodást a végletes

közöny váltotta fel. Kettészakadt az én arra, akivel mindez történik, valamint egy kívülálló, közömbös szemléltre. Primo Levi szerint a KZ-foglyok azt gondolták, „iszonyú, de megfeythető világba kerülnek, olyasfélébe, aminek a képét ősidők óta hordjuk magunkban, a »mi« idebenn, az ellenség odakünn, s a kettőt világos földrajzi vonal választja el”. A jó és a rossz meghatározása mindaddig nem okoz különösebb gondot, ameddig a rossz a másik. (Sartre: a pokol a másik ember.) Ellenben ha a sorstársak között, majd bennem, a lélek belső terében jelenik meg a rossz, amikor nem vagyok több, mint az önző gén „gazdaszervezete”, akkor az önáltatásból, humanista énképből alig marad valami. V. Frankl számára viszont az első sokkot egy zsidó kárpó okozta, nem az náci, az SS-ek.

A táborban túl sok a „realitás”, túlságosan tömény a rossz jelenléte. Feltáruul valami az ősi titokból, amely lerombolja a felvilágosodás óta épített modernista illúzióit arról, miszerint jó az ember. (A vallás nem tagadja a rossz jelenlétét, különösen nem kísértését. A maga módján hol elbukva, hol eredményesen küzd ellene.) A gyilkolás, a rombolás a kultúra – ha így jobban tetszik a technika – teremtette eszközökkel folyt. Primo Levit depresszióba döntötte, hogy az a cég, amely a krematóriumokat gyártotta a táborok számára, később, a náciizmus bukása után, ugyanezzel a termékkel volt jelen az európai piacon.

Heller Ágnes szerint a holokausztot nem lehet beilleszteni a történelembe, mert nem tartozik a racionális események közé. (Bizonyos logikai ellentmondásban van itt azokkal, akik szerint a holokauszt a magyar történelem része – célirányosabban: a magyartársadalom bűne –, noha beilleszthetetlen az egyetemes emberi történetbe.) Kertész Imre ha szóba hozza Heller álláspontját, meglehetősen epésen beszél róla. Naplójegyzetei alapján, úgy tűnik, a bolsevizmustól a revizionizmuson át az agnoszticizmusig csikicsukizó filozófusnő újsütetű ügybuzgalmát udvariasan, bár némi émellyel figyelve az író. Az alapprobléma a következő: ha azt tekintjük történelemnek, ami valóban megtörtént, majd emléke valamilyen módon fennmaradt, akkor vagy történelemfelfogásunk, vagy a holokausztdogmatikusok véleménye téves. Arno J. Mayer úgy gondolta, fölösleges vitába szállnia azokkal, akik a „holokausztot abszolút példanélkülinek és misztikusnak tartva, elidegeníteni és szakralizálni akarják azt”, „ragaszkodnak ahhoz, hogy a holokauszt annyira egyedi jelenség volt, hogy ellenáll a művészi”, történeti, irodalmi ábrázolásnak, nincs „nyelv a Judeocídium” leírására. A holokauszt történelmi esemény volt annak ellenére, hogy „racionalitása” felfoghatatlan sokak számára. A zsidóság traumája érthető, bár ez a trauma a pszichológia, az etika, a filozófia, az irodalom, nem pedig a történelemtudomány területén értelmezendő, illetve feloldandó. A történelem egyébiránt nem racionális, noha a történészek, valamint bizonyos filozófiai iskolák szeretnék akként értelmezni. Nem valamiféle metafizikai vagy tudományos (marxista) terv megvalósulása az időben, amely biztosan kiépített elvi partok között folyik a századok alatt végső célja felé, hanem mindaz, ami létezik, illetve létezett, mígnem objektivitása többé-kevésbé átalakult a kollektív emlékezetben. Kant óta döntően az emberi gondolkodás, majd az ebből fakadó cselekvés termékének tekintik. Hegelnél újra felbukkan a racionalizmus előtti teleologikus szemlélet, megspékelve saját dialektikájával, ám ez a dolgon nem sokat változtatott. Heller hajdani atyamestere, bizonyos Karl Marx úgy gondolta, ha nincs értelme a történelemnek, hát akkor értelmet kell adni neki. (Az eredmény közismert.) Mások – például Duby az Annales iskolából – odáig jutnak, hogy nem látnak lényeges különbséget a regény és a történelemírás

között. A történelemtudomány a történelem legfontosabb konstansával, az emberrel, az emberi természettel képtelen bármit kezdeni. Még a ciklus-elmélet képviselői – Vico, Spengler, Toynbee – sem vonják le a végső következtetést, miszerint a ciklikusság okát fajunk pszichológiai determinációjában kellene keresni. (Toynbee egyenes cáfolja ezt.) Pedig könnyen lehet, a választ itt találjuk a kelták áldozógödreitől a XX. század tömegsírjaiig. Esmék, hitek szétfoszlottak, istenek tűntek el nyomtalanul az egekben, akiknek mindig új tömegsírokat nyitottak a Földön. Az istenek modernista neve: ideológia. Ebből a nézőpontból a holokauszt, a gulág, a 301-es parcella áldozatai – minden látszólagos eltérésük ellenére – beleillenek a történelembe.

A holokauszt azonban, szemben a gulággal, a modernizmus jellegzetes megnyilvánulása, mivel az emberirtás ipari módszerekkel folyt. Egyediségét néhányan ebben látják. A véleményt azonban nem mindenki osztja. Elias Canetti például úgy véli, az atombomba ledobása esetében „a leglényegesebb, hogy soha a történelemben embereket ilyen összpontosított csapás nem ért”. Az atomtámadás napjáról tudósító japán orvosdoktorban – az ő naplóját kommentálja Canetti – a Pompeji-pusztulás képei mérülnek fel. „Csakhogy ez a hasonlat sántít. Hirosimát olyan csapás érte, amit – előre pontosan kiszámítva mindent – emberek idéztek elő.” Valóban megterveztek mindent, mégpedig meglehetősen cinikusan. Az amerikai célpontkijelölő bizottság gondosan ügyelt rá: bizonyos városok érintetlenek maradjanak. Ezeket nem bombázták. Így az atomfegyver hatását utólag zavaró mellékkörülmények nélkül, a maga nagyszerűségében tanulmányozhatták. A tömegpusztító szerkezeteket polgári célpontok fölött oldották ki. Az áldozatok pontos számát ma sem ismerjük. A két kedélyes nevű – Kisgyerek, Kövér ember – bomba robbanása után az emberek azt érezték, arcukról, testükről lemállik, leolvad a bőr. A modernizmus minden lényeges eleme felfedezhető az atombomba történetében Einstein Rooseveltnél írt leveléből, amely a bomba elkészítése mellett érvel (a tudomány vezető ideológiai szerepe), a magas fokú intellektuális munkán, a titkos hipermodern támaszponton át, a különféle bizottságok olajozott működéséig. A bevetés előtt a propagandagépezetet csúcsra járatották, majd a ledobást követően rövidesen Hollywood is csatasorba állt. Kitéüntetett szerepet vállalt a hamis mítosz terjesztésében, miszerint a japánok nem tették volna le a fegyvert, a bombázógépek ágyútűzben jutottak célpontjaik fölé és így tovább. Végül a tehetetlen lelkiismeret-furdalás: Szilárd Leó (valójában ő áll az Einstein levél mögött) tömeggyilkosnak nevezi magát utólag, bár nyilván az eszére, nem rossz ösztöneire hallgatott. A hirosimai viszonylag „steril” tömegmészárlás emléke viszont a holokauszthoz képest a globális tudat perifériájára szorult világunkban.

Heller Ágnes szerint ha „az emberek rossz ösztönökre hallgatnak, meg tudnak ölni ezer embert, de milliókat gonosz ösztönből nem lehet megölni. Milliókat csak akkor ölhetnek meg, ha a pervertált ész azt sugalmazza, hogy amit tesznek, nem rossz, hanem jó.” A gondolatmenet nem hibátlan, különösen nem történelmi. Himmler az SS vezetőket másként készítette fel a feladatra. A Birodalmi Vezér a *szükséges* rossz tartományába helyezte az etikai negatívumokat – az elkövetendő bűncselekményeket –, amelyek végeredménye titokban marad, ám a kiválasztottak „tudják majd, mint jelent az, ha 100 hulla vagy 500, vagy 1000 fekszik” lábuk előtt. Meglepően hasonlóan gondolkodott Heller mentora, Lukács György, bár ő nem számszerűsíti a bűn mértékét, csupán az individuális szférában moralizál (a *Taktika és etika* végén). Mindenesetre innen eredhet az ideológiailag kissé szklerotikus filozófus értetlensége, ezért létezik számára

jó és rossz totalizmus. Jó, azaz szükségszerű, ha mi irtunk valakiket, nyilván a fejlődés elkerülhetetlen velejárójaként. Ellenben rossz, azaz bűnös, amikor *elveinkért* bennünket üldöznek. Hellernél a pervertált ösztönöket igazolja a még pervertáltabb ész. Kertész Imre abszolút tisztességes ez ügyben, nem tesz különbséget Auschwitz és a gulág között, legföljebb azt jegyzi meg, hogy az elbeszélés szelleme még dolgozik az utóbbi történeten. Himmler félreérthetetlenül a titokban maradó rosszról beszélt: „Ez történelmünk egyik soha meg nem írt és soha meg nem írandó lapja” lesz. Kérdéses, Heller Ágnes miért a milliónál húzza meg a határt, ezek szerint 800 ezer ember megölését nem a megrontott ész sugalmazza, sokkal inkább valami más, nyilván racionális indok.

A világtörténelemben a számszerűség kétes és kétséges morális tényező, mivel a hekatombák áldozatainak száma egyenes arányban nő a fejlődéssel, az időtényezővel. Antropológusok megállapították: a prehisztorikus szinten élő (ausztráliai) bennszülöttek törzsi összecsapásaiban, számarányukat tekintve nemrég többen haltak meg, mint Európában az I. világháborúban. Az racionalitás hasonlóképpen nem érv. A betlehemi gyermekgyilkosságok, Caesar gall háborújának egyik epizódja – a 258 ezer fegyvertelen helvét (gyermek, asszony és aggastyán) lemészárlása –, a Szent Bertalan éjszaka vallási vértanúinak, a kommunista táborok százmillió halottjának, az Ukrajnában éhhalálra ítélt tízmillióknak a sorsa sem tűnik különösebben ésszerű történelmi fordulatnak. Hasonlóképpen nem látjuk az ésszerűséget napjainkban – tehát jóval a holokauszt után – a jugoszláv háború *etnikai tisztogatásaiban*, majd az ENSZ jóváhagyásával lefolyt ruandai népirtásban, amikor 100 nap alatt 800 000, más becslések szerint 1 000 000 embert (90%-ban hutut, 10%-ban tuszit) öltek le. Igaz, nem modernista módon. Akadt dolog a bozótvgó késekkel, miközben az Egyesült Nemzetek irányítói, valamint a nagyhatalmak csendben követték az eseményeket. A világ, helyesebben a világ vezetőinek cinizmusa itt ért a zenitre: a népirtást nem nevezték népirtásnak, nehogy közbe kelljen avatkozni. Nagyjából ennyi az egykori homouzion és homoiuzion posztmodern kori változata: etnikai tisztogatásról, az emberiség vagy az emberiség ellen elkövetett bűntettéről van-e szó. Magyarán arról, kit és kit nem tekintünk embernek tulajdonképpen. Ismét a nyelv. Az antik világban a barbár szóba volt kódolva a morális önfelmentés. Később a keresztény, az eretnek, a boszorkány, a zsidó, az osztályellenség, a bozgor kifejezésben pillanthatjuk meg „rossz” színváltozását. C. G. Jung szerint, aki a gonosznak korunkban jelentkező problémájára választ kíván adni, annak elsősorban önmegismerésre van szüksége. Fel kell tárnia, mennyi jó telik ki tőle, és miféle gaztettekre képes, továbbá óvakodnia kell attól, hogy az egyiket valóságosnak, a másikat illúzióknak tartsa, mert mindkettő igaz. Tanulságos szavak, ám éppen a légerek bizonyították, miféle tartalommal töltődnek fel, milyen gyorsan ürülnek ki a szögesdróton belül. A pszichiáter úgy látta: a táborok tulajdonképpen a modern experimentum crucis helyszínei voltak. Tehát Jung sem tud mást, mint utólag megszentelni, megszenteltnek látni a történeteket. Hasonlóképpen, amint Andrej Wajda teszi zseniális Katyn-filmje utolsó képsorában a Miatyánk örök, ám itt véresen aktuális szavaival a tarkólövések alatt. Belénk égeti népe, a XX. századi lengyel sorson keresztül az *Imitatio Christi* lényegét. A lengyelek ekkor, mi, magyarok utóbb tapasztalhattuk meg: nincs jó és rossz totalizmus. Nincs különbség nációk és kommunisták között. Wajda alkotása, a Katyn egyébiránt az eddig készült legjobb 56-os magyar film. (Elég hozzáolvasni Márai sorait – népek Krisztusa Magyarország –, vagy Csoóri versét – *Senkid, barátod* –, ha valaki nem óhajtana érteni a lényegét.) Talán vannak finnugor nyelvrokonaink, ázsiai vérrokonaink, ám ami a sor-

közösséget illeti, a lengyelek a testvéreink. Ezért bántó, mikor olyan munkákkal találkozunk, mint például Spiegelman *Mausa*, vagy Kosinski *Festett madara*. Előbbi – gyerekeknek szóló – képregényben a zsidók egerek, a németek macskák, a lengyelek disznók. A szereposztásból minden kiderül. Nem kellene a holokauszt emlékébe burkolózva efféle végletesen „toleráns” munkákat közreadni. Ez röviden szólva: pofátlan-ság. Kosinski említett önéletrajzi regényében pedig egyszerűen hazudozik. „A lengyel parasztság által elkövetett szadista, szexuális kínzások” adják könyve „fő motívumát. A megjelenés előtt a bírálók »az erőszak pornográfiájának« és »egy szadomazohista elme termékének« tekintették. Valójában Kosinski az általa elbeszélt patológikus epizódok jó részét maga találta ki. A könyv megátalkodott antiszemitaként ábrázolja a lengyeleket, akiknél Kosinski a háború alatt élt. »Üsd a zsidót – biztatják egymást –, üsd a gyalázatost!« Az igazság az, hogy a lengyel parasztok annak ellenére bujtatták Kosinskiékat, hogy tökéletesen tisztában voltak a család zsidó származásával és azzal, hogy a lelepleződés súlyos következményekkel járhat.” Kosinskiénál talán csak Binjamin Wilkomirski esete gusztustalanabb – erről, akárcsak az iméntiről, Finkelstein számol be –, aki kihasználva holokauszt-konjunktúrát, *Fragments* címmel könyvet ír. Ez már „több mint Holokauszt-dogma: egy füstölgő pisztoly, amely bizonyítja, hogy még Svájcban – a semleges Svájcban is – minden keresztény meg akarja ölni a zsidókat”. A hatásosan rettegő Wilkomirskiről azután kiderült: nem zsidó, sosem történt meg vele az, amiről írt, jöllehet némelyek szerint ez elhanyagolható, mert amennyiben „fájdalma valódi”, „nem számít, hogy egy koncentrációs táborban töltötte-e a háborút, vagy egy alpesi nyaralóban”. A valódi fájdalom konkrét összegéről Finkelstein nem tesz említést. 1999-ben Wilkomirski német kiadója nyilvánosan elismeri: „szerzője nem zsidó árva volt, hanem egy Bruno Doesseker nevű svájci. Amikor Wilkomirski megtudta, hogy lelepleződött, dörgő hangon tiltakozott: »Én Binjamin Wilkomirski vagyok!«”

Aknamező szavakból

A zsidóságot sokan agilis, innovatív, tehetséges, míg mások gátlástalan, törtető, önkritikára képtelen népnek tartják. Az ellentmondás, úgy tűnik, nem a közeljövőben fog feloldódni, bár önkritikára az ótestamentumi prófétáktól Tábor Ádámig találunk példákat. A Hamvas szellemi köréhez tartozó gondolkodó úgy véli, a zsidóság gazdasági fölénye például valójában beteges tünet (1939-ben vagyunk), mivel jóval nagyobb játékteret kellene engednie – önmaga számára – egyéb szellemi energiáinak. Az egyoldalú gazdasági rétegződés vádjára a zsidóság a külső történelmi kényszer válaszával áll elő. Ez a történelmi felelősségnek azonban olyan elhárítása – Tábor szerint –, amely csak a zsidóságnak árthat. A múlt tisztelete nem azonos a múlt hibáinak tiszteletével, arra rákényszeríthették a zsidóságot, hogy pénzügyletekkel foglalkozzon, de miként „kényszeríthették volna uzsorára? Nyomorra kényszeríthették, mint ahogy mártíriumra is kényszerítették nem egyszer – de uzsorára?”

Ha visszatekintünk a történelmi kényszerpályákra, a tényekből összeálló kép nem egyértelmű. Szent László például ellenezte, hogy a zsidók keresztény szolgákat tartsanak, vagy keresztény szolgákkal kereskedjenek, hasonlóképpen Könyves Kálmánhoz, illetve az 1100 körül törvénykező esztergomi zsinathoz. Könyves Kálmán ún. I. törvénykönyvében a következőket találjuk: „Zsidó ne merészeljen keresztény rabszolgát venni

vagy eladni, ne engedjék, hogy ilyet szolgálatában tartson; aki pedig jelenleg ilyet tart magánál, ha a számára haladékképpen engedélyezett időn belül el nem adja, veszítse el.” A zsidók ingatlanszerzési jogáról ekként rendelkezik: „Akinek pedig közülük szántóföldje van, ezt (csakis) pogány rabszolgákkal műveltesse. Birtokaik ugyan lehessenek a zsidóknak, akiknek módjuk van ilyet vásárolni, de őket másutt, mint ahol a püspöki székhely van, letelepedni ne engedjék.” Az esztergomi zsinat határozatainak 63-as cikkelye „A keresztény rabszolgáknak vagy napszámosoknak zsidók által való tartása ellen” emel szót: „A zsidók ne merészeljenek keresztény rabszolgákat vagy rabszolganőket sajátjukként, sem eladásra tartani, sem pedig keresztény napszámosokat tartani.” Szent László a vásártartási napokat megváltoztatta, ami nyilván hátrányosan érinthette a zsidóságot. Itt nem antiszemitizmusról van szó, hanem ideológiai-gazdasági érdek ütközéséről. Az izmaelitákat (mohamedán kereskedőket) hasonlóképpen igyekeznek korlátok közé szorítani vagy asszimilálni. A kereszténységen belüli szakadár mozgalmakat – bogumilokat, másutt katarokat – pedig ennél hevesebben üldözik.

A magyarországi zsidóság lehetőségei változtak az idők során, ám amennyiben megvizsgálunk egy-egy közismertnek hitt történelmi eseményt, alkalmanként kiderül, tulajdonképpen előítéletekkel van dolgunk. A holokauszt tragédiája sokak számára visszaható érvényűvé vált, minden hajdani összeütközésben a zsidóság kiirtására irányuló szándék rémlik fel nekik. Ennek tükrében eltorzítva látják például a vallási antiszemitizmust, helyesebben antijudaizmust. A vallási intolerancia a középkori Európában mindenkit egyaránt sújtott – az eretneket, a más hiten levőt ugyanúgy, mint a vallási különállásukat megőrző zsidókat –, mivel a végcél a homogén állam, a Civitas Dei megteremtése volt. Nálunk azonban ismeretlenek olyan tömegméretű zsidóellenes lépések, kiüldözések, mint Angliában vagy Spanyolországban. A zsidóságot ért atrocitások, úgy tűnik, a zsidók *kisebbségi* helyzetéből adódnak, ami nem azonos a hatalomban betöltött szerepükkel, bár a valóság valószínűleg összetettebb egy-egy történelmi képlet-nél. A módos zsidó polgárság kifosztása ugyanúgy a kiszolgáltatottságból fakad, miként a jobbágyfalvak felégetése, a tették, mert tehették lehetőségéből. Érdemes mindig egészében és részleteiben egyaránt vizsgálni az eseményeket. A zsidósággal szemben nem egyszer hoztak intézkedéseket a történelem során, ám ez nem példátlan. A mohácsi vész előestéjén például a nemesség olyan törvénnyel rukkolt elő, amelyik lehetővé teszi az országban a *protestánsok büntetlen megölését*. Hogy nem történnek véres, a Szent Bertalan éjszakához hasonló események, nyilván nem a toleranciának, hanem a viszonylagos erőegyensúlynak köszönhető. A protestáns mozgalmak Európában a világi uralkodók segítsége nélkül megmaradnak vallási, eszmetörténeti törekvéseknek. Luther máglyán végezve nem válhatott volna mostanra – egyoldalú megítélés eredményeként – Adolf Hitler késő középkori előfutárává. Annak ellenére, hogy az egyik alapvető európai érték, az individuális szabadság halhatatlan képviselője, amelynek fontossága éppen korunkban értékelődik fel. Luther a hatalommal szemben – szó szerint: a hatalmat megtestesítő császár jelenlétében – kimondott legendás szavai (Itt állok, másként nem tehetek. Isten engem úgy segítjen!), míg lesz európai kultúra, ott szerepelnek annak talpkövére vésve a lelkiismereti szabadság őrszavaiként. A zsidókat valóban nem állhatta a nagy reformátor ugyanúgy, miként az uraik ellen felkelt parasztokat sem. A parasztlázadások megtorlása – elég 1514-re gondolni – mindenütt elrettentő vérfürdővel járt. Akinek kedve-gyomra van hozzá, összevetheti a zsidó pogromokat a vikingek véres sasával, Dózsa tüzes trónjával, Shakespeare korának nyilvános kivég-

zéseivel (az áldozatot nyakánál fogva felkötik, mielőtt megfulladna levágják, azután lemetszik nemzőszerveit, kibelezik, majd belsősegeit szeme láttára elégetik, végül kivágják a szívét, amit felmutatnak a műértő tömegnek). A feudalizmus korában nemcsak a kisebbségeknek, hanem a többségnek – a jobbágyságnak – ugyanúgy keserves sors jutott, különösen mostani szemmel nézve. A mai eszméket visszavetíteni a múltba azonban némileg anakronisztikus, azaz tudománytalan. Amennyiben pedig a verbális agressziót nézzük – Herman Imre vizsgálja az antiszemitizmus kapcsán –, hasonlóképpen azt láthatjuk, nem csupán a zsidóságot támadták vagy stigmatizálták. A hitvitázó irodalomban ellenfeleiket kurvától, ártányon, ördögön, sátánfajzaton, dögvészen át mindennek elmondják a vehemens felek. Magyarai István a szentatyát sem kíméli, szerinte a pápa „az ördöggel kötést is tött volt”, azaz Antikrisztus lett. A másik oldalon Pázmány Péternek sem kellett Wittenbergáig koczikáznia egy szekérderéknyi gorombaságért. Kített magáért kortársaival együtt.

A modernizmusban változott a helyzet, az új korszak új fegyverekkel él. Bizonyos szavak rejtett értelme úgy lapul láthatatlanul a szemantikai réteg mélyén, akár a föld alatt a taposóaknak. Ehhez természetesen szükséges némi fogalmi zűrzavar, azonkívül az értelmezés kisajátítása. (Lásd a politikai korrekt beszédet, amelynek a korrektséghez annyi köze van, mint a hitlerizmusnak a demokráciához.) A holokauszt, az antiszemitizmus, netán a rasszizmus szóhoz – minden erőfeszítés dacára – máig számos homályos tartalom, politikailag veszélyes asszociáció társul, amit remekül hasznosíthatnak a kampányszakemberek. Ezeket a kifejezéseket ma politikai vitákban csaknem ugyanolyan hatásosan lehet felhasználni, mint egykor az istentagadás (holokauszttagadás), az egyház- vagy felséggyalázás (antiszemitizmus), az eretnekség, illetve nemrég, a szocializmusban a rendszer- és osztályellenesség kifejezéseket. Függetlenül a beszélő szándékától, illetve szavai igazságtartalmától. A verbális csodafegyver szinte hibátlanul működik. (Érdeklődve várom a választási kampány utolsó szakaszát. Ha addig nem találunk fogást a jelenlegi kormányon, csalódott leszek, amennyiben valamelyik pártocskának nem áll elő a rasszizmus, az antiszemitizmus vádjával, valamilyen mondvacsinált ürüggyel.) A manipulálhatóság a meghatározás hiányából fakad, minek következtében abból lesz antiszemita, holokauszttagadó, kirekesztő, akire ráfogják, akit megbélyegeznek vele. Nem egyszer jogtalanul, legyen az személy, szervezet, netán ország. Hasonlóképpen a náci, Göringnek tulajdonított „bon mot”-hoz, miszerint azt, hogy ki zsidó, mi döntjük el. Az antiszemitizmus vádját hatásos, napjainkban talán a legveszedelmesebb politikai fegyverként lehet bevetni, mivel szinte lehetetlen védekezni ellene, illetőleg új és új, bármilyen irreális követelményt lehet állítani a címzetes antiszemitékkal szemben, egészen a nemzeti érdekek feladásáig. Amennyiben nem felelnek meg az elvárásoknak, annyiban maguk bizonyították a vád jogosságát. Természetesen nem világ-összeesküvésről, cion bölcseinek akciójáról, hanem létező lobbikról, különféle, valódi hatalommal bíró csoportok kemény, néha kíméletlen érdekérvényesítéséről van szó a gazdaság, a politika, a kultúra területén. Az ellenben lesújtó, mikor az áldozatok tragikus emlékével élnek vissza.

A hálózatok kialakulása a lét elemi, néha élettelen szintjeire ugyanúgy jellemzők, miként az emberi társadalomra. Nem az ördögtől, a sötétség urától való dolgok ezek, noha azokat mindig irritálja a fény, akik a félhomályban szeretnének maradni, valódi szándékaikat, érdekeiket leplezendő. Németh Lászlót például azonnal antiszemitizmussal vádolták, különítményesnek nevezték (1934-ben), mikor Hatvanyról hasonlókat

fogalmazott meg, mint nemrég Roger Scruton Soros Györgyről. (Scruton szerint ma elsősorban a „Soros-hálózatnak” köszönhető Magyarország nemzetközi rossz híre. Soros be van oltva a nacionalizmus ellen, ami érthető, ha figyelembe vesszük a zsidó örökséget. „Az általa kiépített hálózat viszont nagyon is politikussá lett.” Németh László hasonlókat írt le Hatvány szerepéről.)

A holokauszt mint politika

Hogy a holokausztból globális kultúra lesz-e, létrehoz-e olyan egységes, nemzetek fölötti ideológiát, egyetemes értékeket felmutató műveket, mint a buddhizmus, az univerzizmus, az iszlám, a kereszténység vagy előtte a görög-római antik civilizáció, arra kizárólag az idő adhat választ. Nem a szándékon, az alkotások mennyiségén, nem a politikai akaraton, hanem a minőségen, végső soron az ottliki értelemben vett „Non est volentis”-en múlik. Ha magán a témán múlna, akkor Kertész Imre eleve nagyobb író lenne Tolsztojnál vagy Borgesnél. (Igaz, egyik sem kapott Nobel-díjat.) A projekt támogatása – legyen bármilyen széles körű – ehhez kevés. Tapasztalhattuk, nem születtek számottevő szocialista művek fél évszázad alatt sem, noha alkotóházak, ösztöndíjak, plecsnik, pártfogás, pénz, paripa, fegyver, minden létező eszköz megvolt hozzájuk. Talán csak a tehetség hibádzott. Mindaz, ami ebben az időszakban értékékként megvalósult, többnyire az uralkodó ideológiai kurzussal szemben jött létre. A szocialista kultúra, József Attila munkásságának kétes mozgalmi részét leszámítva, nem tud számottevő teljesítményt felmutatni. (Kétes: mivel költőnk eszmei hovatarozása ugyancsak változékonyan tűnik, ráadásul a kommunizmus hatalomra jutása előtt alkotott, tehát nem lehetnek valódi tapasztalatai. Nagy versei, teszem azt a *Hazám*, sokkal inkább polgári humanistának mondhatók, mint szocialistának, ha mindenáron ideológia ketrecben akarjuk mutogatni őket.) A baloldalon máig ható Lukács György szellemi gyökerei pedig a klasszikus polgári művelődés jegyeit viselik magukon. Bolsevik pálfordulása sokakat, köztük Szerb Antalt meglepte, korai, valóban értékelhető korszaka ugyanis a szellemtörténeti irányzat jegyében fogant. A hatalom azonban mágnesként vonzotta a szemellenzős, önálló (nem a hagyomány szentesítette) esztétikai ítéleteivel csalhatatlanul mellényülő filozófust. A bankárcsemete egyébként alkalmanként lóháton járt be a heidelbergi egyetemre. Útközben nyilvánvalóan a proletáriátus sanyarú helyzete miatt emésztette magát. Lová, talán Adyéhoz hasonlóan, időnként megszólalt, kérdvén: hát mi lesz ebből, tekintetes úr? Tudjuk, mi lett: totalizmus. Előbb 1919-ben Poroszlón ténylegesen, majd 1948 után a magyar szellemi életben jelképesen tizedeltetett. Kitüntetett szerepe volt Hamvas, Pauler Ákos, Halasy-Nagy József, Madách, Nietzsche, Kafka, Jaspers (tőle kapott „diliflepnit”, így úszta meg a katonáskodást), Heidegger betiltásában. Minden és mindenki marginális helyzetbe szorításában, aki és ami nem „haladó”. Hogy ki a haladó, azt a kommunisták mondták meg. Miután diktatórikus eszközökkel eltávolította a pályáról élő és holt kollégáit, azok műveit, kiderült, ő az egyetlen számottevő magyar filozófus. Mindössze a rend kedvért, típusként említem Déry Tibort, akinek könyvei lassan és biztosan az érdektelenségbe süllyednek. Kis színes, némi avantgárd beütéssel: Déry akkor ébred rá, hogy talán Lukács is ember, mikor fürdőszobájában meglátja a filozófus borotválkozó felszerelését, jelesül elkopott, csutka pamacsát. A pillanat szívszorító. A pamacs, az éles borotva meg a humánus

légyottja a mosdókagyló fölött csaknem olyan szép, mint egy varrógép és esernyő találkozás a szülőágyon.

Lukács tanítványának, Heller Ágnesnek mára – páratlan szerencsénkre – nincs a kezében elődjéhez hasonlóan diktatórikus eszköz, ezért mostanság kénytelen végighaknizni a Nyugatot. A legutóbbi szárszói találkozó panoptikumának élőfiguráival, Paul Lendvaival, Konrád Györggyel együtt jó ideje szakmában féltik Magyarországot, a magyar demokráciát a magyaroktól. Szerepük, akciózásuk kísértetiesen emlékeztet a Mályusz Elemér által leírt 1919-es vörös emigrációéhoz, miközben azt állítják: nem a magyarságot, mindössze a magyar kormányt támadják külföldön. Azaz az ország kétharmada által választott vezetést. Mély tisztelettel, megfelelő elfogódottsággal kérdezem: ki bízta meg őket, hogy ily buzgón oltalmazzanak bennünket? A korszellem? Valamiféle mennyei liberális szózat, amelyet csak ők hallanak? Netán maga a demokrácia, melynek kísérteteként éppen most járnak be Európát? Szívük tündöklő napja, a láthatatlan kormányos, Soros György? A Világbank? Az IMF? Vagy egyszerűen csak a kis-korú nép helyett járnak el, valamilyen globális gyámhatóság helyi képviselőiként? Esetleg valamiféle szűkített, zárt körű, liberális demokrácia felelne meg politikai ízlésüknek? Nos, a honi baloldali gerontokrácia meglepően aktív gyülekezete – megerősítve Cohn-Benditekkal, Viviane Redingekkel, Tavaresekkal és hasonlókkal – meglehetősen hasonlít a fordulat évének (1948) türelmetlen kommunistáira, akik szintén a magyar demokráciáért remegtek. Az eredmény ismert, rövidesen már csak tőlük kellett reménni, a demokrácia megvalósulásától nem.

A hatalom akarásának arca sokféle lehet. Megjelenhet a hatalmi érdek az érdeketelenség, a politika uralmi vágy az antipolitika álarcában. Nehezen kibogozható szálak kötik össze Aczél Györgyöt Konrád Györggyel, miközben némi folyamatosság mutatkozik ideológiai szándékaikban. Aczél úgy vélte a daliás szocialista időkben, hogy a jövőben „a nacionalizmus és az internacionalizmus harcának kérdései egyre inkább nagy világméretű kérdésként kerülnek előtérbe”. A nemzetek ugyan sajnálatos módon még hosszú ideig fennmaradnak, ám addig a „nemzeti függetlenség megőrzése is elválaszthatatlan az internacionalizmustól”. (A szavak őrségváltása már megtörtént: az internacionalizmus szó helyére gond nélkül beilleszthetjük a globalizmus kifejezést. Passzolni fog. Ha újraolvassuk Aczél Nyugatnak szánt nyilatkozatait a szocialista hazafiságról, illetve nemzetköziségről, meglepve tapasztalhatjuk: a baloldal mára mindössze szótárt, no meg gazdát cserélt.) A minden hájjal megkent kommunista kultúrfelelős nem Pascal szerencsejátékosának szisztémáját követte a politikai rulettben, hanem minden nyerőesélyre tétet helyezett, hátha mégsem valósul meg a tudományos szocializmus prognózisa, a különben csodaszépnek ígérkező jövő. A cél a helytartói státus, a gyarmati helyzet változatlan fenntartása volt, miután a bennszülöttek érdekei sosem izgatták különösebben a baloldalt a kommunistáktól az SZDSZ-ig. Minden egyéb ideológiai katyvasz. Aczél túrt, tiltott és támogatót, amint ismeretes. Miután kipottyant, akár egy odvas fog, a hatalomból, kissé megsértődött. Az utolsó vele készült interjú tanúsítja, úgy érezte, magára hagyták, elfordultak tőle azok, akiknek védőhálót tartott, akiknek a hóna alá nyúlt, akik most vannak soron. (Rákosi hasonlóképpen duzzogott a Szovjetunióban, bár őt Dalos György, a neofita Julianus barát, ezer veszéllyel dacolva az orosz sztyeppén, felkereste a száműzetésében, utolsóként e kies hazából.) Konrád Aczél Györggyel 1974-ben (!) személyes beszélgetést folytatott. Nem tudni miről. Konrád azután az SZDSZ-nek lett főideológusa. Annak a pártnak, amelyik páratlan pófátlanság-

gal vezette félre szavazóit antikommunista retorikájával, melynek „példásan mérsékelt radikalizmusa, önkorlátozó forradalmisága és fajvédő bölcsessége” szemet szúrt a Szabad Európa Rádiónál dolgozó Zsille Zoltánnak. A SZER az első szabad választások napjára, az előre megírt forgatókönyvnek megfelelően Konrádot hívta be stúdiójába. Miután kiderült, hogy az MDF győzött, elhangzott „ott minden, amit ebből a körből el szoktak dörögni, károgni és sopánkodni az antiszemitizmusról, az útszéliségről, a műveletlenségről és a nacionalizmusról”. A nóta azóta sem sokat változott, legföljebb a hangszerelés.

Konrád komoly ellenállói nimbuszra tett szert itthon és nyugaton. Idővel azonban kínos helyzetbe került, mert kiderült: besúgta sógorát, aki bámulatos találékonysággal (többrétegű alufóliába burkolva) egy működő kályhában elrejtette *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* című könyv kéziratát. (Az ügy részletei Modor Ádám *A titok meg a nyitja* című könyvében található. Érdekes ismét fellapozni az újræledő hamis legendák miatt. Konrádról jogerős bírósági végzés mondja ki, amit tett, azt a köznyelv *besúgásnak* nevezi.) A konkrét eset meglehetősen kínosan zajlott. Konrád György három nyomozóval megjelent sógoránál – tőle, Sándor Ernőtől származik a következő vallomás –, ahol közölte: az urak a rendőrségtől jöttek, „adjam oda a kéziratokat. Mondom, hogy »...milyen kéziratokat, nem tudok semmiről.« De hát amit ideadtam. Mondom, »...gyere ki a konyhába.« Itt megkérdeztem, hogy »...megkínóztak, vagy mi történt? Erről nem volt szó.« Azt mondta, hogy később mindent elmagyaráz. Adjam oda nyugodtan.” Sándor Ernő odaadta, majd később meglepve tapasztalta, tudományos karrierje, ki tudja, miért, kettétört. Ezt követően Konrád levélben kereste meg Aczélt – Én írok levelet magának. Kell-e több? Nem mond ez eleget? –, amelyben támogatását kéri: „Szociológusként vagy íróként engedjenek el legalább egy évre külföldi munkavállalási engedéllyel vagy valamely írói ösztöndíj elfogadására. Kintlétemnek fele idejében a feleségem is velem lehessen. Ha külföldi tartózkodásom meghosszabbítását kérni hazajövök, ne utasítsák el kérelmemet. Ebben a tekintetben tehát nem kérek többet, mint amit bármely cigányprímásnak megadnak.” Így turbékolt Anyeginnek az ő Tatjánája. Büntetése példás volt, mások még jutalmul sem kaptak ennyit. Összegezve hazánk legnemesebb jóakaróit: íme a filozófus, aki legföljebb kicsit szokott hazudni, ami Szent Péterhez teszi hasonlóná önmeghatározása szerint; aztán az író, akinek Nyugaton komoly nimbusza, itthon jogerős bírósági végzése van morális mobilitásáról; végül a hajdani *Szabad Nép*-es újságíró, akiről csak a jóisten tudja, ki fene, mifene, jóllehet abban nem kételkedünk, hogy talán csak Sztálin Jóska szeretett bennünket utoljára annyira, mint ő.

Visszatérve a fő kérdéshez, a KZ-irodalomban találunk megrendítően szép alkotásokat, a holokausztnak mint kultúrának a megjelenése azonban még várat magára, bár születtek maradandó művek. Azt ellenben tapasztalhatjuk: a holokauszt politikai fegyverként Magyarországon jelen van különféle, nemegyszer a tragikus esemény súlyához mérten pszichés csatározásokban. Elgondolkodtatók – szerintem máig érvényesek – Márton Lászlónak a *Kiválasztottak és elvegyülők*ben leírt szavai, miszerint az „emberi méltóság azt kívánja: ne hivatkozzunk Auschwitzra hétköznapi konfliktushelyzetekben! Ne legyen Auschwitz a társadalmi érintkezésben az érvek egyike! Nem helyénvaló hétköznapi bántódásokra világtörténelmi tetemrehívással válaszolni.” Márton László hozzáállása – nem először írom le – kiindulópontja lehetett volna a tisztességes eszmecsere még akkor is, ha az olvasó, jelen esetben e sorok írója, nem feltétlenül ért egyet minden kijelentésével. Márton szenvedélyes tárgyilagossága, azt hiszem,

a virtigli antiszemitákat, illetve professzionista vádaskodókat sem hagyná érintetlenül, amennyiben olvasnák. Talán eltűnődnének a futballhuliganizmusról vagy a bűnbak-képzésről tett kijelentésein. A „kibeszélést” ugyancsak megnehezíti, hogy többen nem véleményekkel, hanem tényekkel szállnak vitába (értsd: tagadják azokat), illetve előítélettelé minősítenek minden valódi tapasztalatot.

Mindjárt a táborokban történtek után Bibó István tanulmánya a zsidókérdésről ugyancsak tisztességes alapként szolgálhatott volna, ám a tragédiát 1948 után mindenestől a szőnyeg alá söpörték. Bibót elhallgattatta a kommunista vezetés, az ötösfogat – Rákosi, Gerő, Farkas, Péter Gábor, Révai –, melynek tagjait bajos volna a keresztény kurzus képviselőinek tartani. Kádár alatt sem sokat változott a helyzet, megmaradt a szőnyeg meg a söprű, bár Aczél György sem a kommunisták nemzeti szárnyához tartozott. Magyarán: antiszemitizmust, kirekesztést, a párbeszéd hiányát emlegetni ott, ahol a politikai vezetésben zsidók vannak kulcspozíciókban, miként Rákosi idejében, nos, ez neveléses. Hasonlóképpen, mint letagadni 1919 negatív zsidó vonatkozásait. Walter Pietsch írja, hogy 1839–40-es magyar országgyűlés ugyan nem adta meg a bevándorló zsidóknak – kiknek bevándorlását a hazai zsidóság bizonyos része határozottan ellenezte – a jogi egyenlőséget, letelepülésüket mégis biztosította. „Bizonyos óvó jelek ellenére a magyar fő- és középnemesség pozitívan viszonyult a zsidó bevándorláshoz.” A hozzáállás a zsidóság gazdasági és kulturális megerősödéséhez, felemelkedéséhez vezetett. „Az a tény, hogy az 1919-es Tanácsköztársaság vezetésében a zsidóság erősen felülreprezentált volt [Jászi Oszkár szerint a vezetés 95%-a], s hogy ezt akként lehetett értelmezni, hogy a zsidóság a politikai hatalmat is átvette, a hagyományos nemesi vezetőréteg tagjaival jórészt elfeledtette, hogy a zsidóság emancipációját saját őseik biztosították.” Tehát nem faji, nem vallási, hanem politikai szempontok vezettek a – nevezzük így – elhidegüléshez. A kérdést tovább nehezíti a pontos meghatározások hiánya: vallási, etnikai, kulturális jegyek alapján identifikálja-e magát valaki zsidóként. A fáma szerint Rákosi azt motyogta bukása előtt, hogy tulajdonképpen ő csak egy szegény, öreg zsidó. (Másképpen Auschwitzot követően érthető, méltányolandó a zsidó érzékenység, amennyiben a politikai küzdelemben nem képmutatóan, nemtelen előnyként használják, mint a fogócskában a „nem ér a nevem”-et.)

A holokauszt politikai hasznosítása a baloldalon rövid távon eredményesnek tűnik. A rendszerváltozást követően többen úgy bújtak ki a morális felelősség alól, hogy a kommunistáknak szóló bírálatot antiszemitizmusként értelmezték, azaz antiszemitizmusnak igyekeztek feltüntetni. Itt sikerült a szálakat végletesen összekuszálni. Gondolom, éppen ez lehetett a cél. Különös események tanúi lehettünk. Mindössze kettőt kiragadva számos eset közül: egy zsidó történészprofesszor (Hanák Péter) feleségét állítólag otthonában megtámadták, majd rövidesen kiderült, a világban hírré röpített esetből semmi sem igaz. Ezt követően a „megkorbácsolt” áldozatból hirtelen szerencsétlen, pszichiátriai problémákkal küszködő asszony lett a hírekben. Hasonló volt a parlamentben a „hordót a zsidónak!” incidens. A mondat soha nem hangzott el, ám mire a szerencsétlenkedő Antall-kormány az igazságig elvergődött (miszerint a „Hordót a szónoknak!” – közismert fordulattal éltek), már senkit sem érdekelték a történetek, már új sztori tartotta fogságban a médiából folyamatosan irritált agyakat. Az antiszemitizmus, illetve a kirekesztés megalapozatlan vádja kétélű fegyver. Ha például Karsai László *Kirekesztők* című könyvét higgadtan olvassuk, láthatjuk, a szerző szándéka hibátlanul illeszkedik abba a politikai törekvésbe, amely a rendszerváltozás megakadályozására,

a kommunista rendszerben megszerzett pozíciók átmentésére irányult. A végkimenetelt tekintve eredményesen, hiszen a rendszerváltozás számos területen, például a szellemi-kulturális szférában vagy elmaradt, vagy felemásra sikerült minden. Karsai helyre kis gyűjteménye gátlástalanul, az igazság nagyvonalú mellőzésével az úgynevezett népi vonalat támadta, amely az akkori MDF-ben komoly politikai erővé szerveződött. A kötetben szereplő valódi náci csupán a nemzeti érdeket szolgálók bemocskolására keltek. Karsai többekből antiszemitát kreált olyan tárgyilagos, jóllehet kritikus mondatok alapján, amelyek Liszt Ferenc, Kossuth Lajos, Móricz Zsigmond, Márai Sándor zsidókról tett negatív kijelentéseihez képest elszánt filoszemitizmusnak tűnnek. Kossuthot természetesen nem lett volna taktikus támadni, mivel akkoriban a liberálisok tűzték zászlajukra, másrészt a nemzet történeti panteonjában állt. Ha innen kiebrudalják, az bizonyos feltűnést, mi több, némi rosszallást biztosan kelt. Márai túl népszerűnek tűnt ahhoz, hogy rátámadjanak, továbbá polgári származása védte. Móricz veszélytelennek látszott, miután nem rendelkezett komoly politikai táborral, azaz híveit, azaz olvasóit nem fűtötte politikai ambíció.

Magyarországon – amennyiben legalább részben igazak az internetes portálok adatai – a politikai paletta mindkét oldalán, minden szintjén találunk „magyarokat”, keresztényeket, keresztényeket, ateistákat, „zsidó magyarokat”, „zsidókat” (lám, még a Jobbikban is felbukkantak), ami bármelyik épelméjű országban súlytalanná tenné az antiszemitizmust, illetve az antiszemitizmus vádjával történő manipulációt. Nálunk feltűnő módon, szinte kizárólag a baloldal él az utóbbi fegyverével. Ez azt jelzi, a háttérben hatalmi játszma folyik, vagyis nem az antiszemitizmus elleni hiteles fellépéssel van dolgunk, hanem a politikai harcban bármilyen alantas eszköz bevetésével. Bizonyára hasznos volna, ha a vallásos, konzervatív, magyar elkötelezettségű zsidóság hallatná a hangját időnként, jóllehet a nemzeti érdek védelmét a baloldalon szívesen nevezik nacionalizmusnak. A nemzeti fájdalomra legyintenek, vagy cinikusan gúnyolódnak rajta. Emlékeztetőül Illyés meghatározása: a nacionalista jogot véd, a sovinszta jogot sért. (Másfelől, a legutóbbi Trianon-évfordulón megszólaló Köves Slomó rabbi szavait illene üdvözölni, komolyan venni.) Csoóri Sándort mint „nacionalistát” gyakran kárhoztatták, holott észrevételei, diagnózisa rendre pontosak voltak. Minél érzékenyebb pontra tapintott, annál hevesebben támadták, annál hangosabb lett a zenebona. Főbűne azonban, némelyek szemében, a magyar hagyomány folyamatosságában betöltött szerepe lehetett.

Végzőéért visszatérek a politikából C. G. Junghoz, aki halott kollégái emlékéiről beszél: „Bebizonyították nekünk, hogy az ember kezében van a hatalom, hogy a legmostohább körülmények között is ember maradjon – igazi ember és igazi orvos.” A lágerben minden eltűnt, „ami megmaradt, az nem az, amit az ember birtokolhat, hanem aminek »lennie« kell: maga az ember égve a fájdalomtól és átjárva a szenvedéstől, a lényeges, az emberi kivétellel leolvadt róla minden. *Mi tehát az ember?* Kérdezzük ismét. Az a lény, aki mindig maga döntheti el, hogy mi.” „És csak személyes bűn létezik. Sohasem beszélhetünk kollektív bűnről.”